

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

XIX. YÜZYILDA HERAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Orhan YAZICI

Hazırlayan
Tuğba ORHAN

MALATYA 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA HERAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Tuğba ORHAN

Danışman
Prof. Dr. Orhan YAZICI

Malatya, 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

XIX. YÜZYILDA HERAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan YAZICI

HAZIRLAYAN
Tuğba ORHAN

Jürimiz tarafından tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezi oybirliği ile başarılı bulunarak Tarih Ana Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Orhan YAZICI

2. Doç. Dr. Recep ÖZMAN

3. Dr. Öğr. Üyesi Özcan TATAR

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Orhan Yazıcı'nın danışmanlığında hazırlamış olduğum “XIX. YÜZYILDA HERAT” adlı yüksek lisans tezimi, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı olacak bir yardıma başvurmadan tarafımcı yazıldığını ve yararlandığım tüm eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun bir biçimde gösterdiğimi belirtir, onurumla doğrularım.

Tuğba ORHAN

ÖNSÖZ

Coğrafi konumundan dolayı Afganistan, tarih boyunca birçok devletin hâkimiyet sahası olmuştur. Afganistan'ın kuzeybatısında ve ülkenin İran'a açılan konumunda bulunan Herat vilayeti, hem tarıma elverişliliği hem de stratejik konumundan dolayı tarih boyunca büyük güçlerin hâkimiyet kurmaya çalıştıkları bir merkez olmuştur. Ayrıca Herat vilayetinin İpek yolunun yakınlarında bulunuyor olması, pek çok tüccarın ilgisini çeken bir yer haline gelmesinin yanı sıra fatih hükümdarların, akın ve yağma ile yaşayan savaşçı toplulukların dikkatlerini bu bölgeye yöneltmişti.

İngilizlerin XIX. yüzyılda Hindistan'a yerleşmeleri, Rusların da Türkistan üzerinden hâkimiyet kurmaları Afganistan topraklarını “Büyük Oyun” dedikleri rekabetin sahasına dönüştürmüştür. İngilizler, Hindistan'da Rusya'ya karşı kendi politikaları doğrultusunda, Afganistan topraklarını 1838 ve 1878'de iki kez işgal etmiş ve Afganistan'ın siyasetinde söz sahibi olmuşlardır. Afgan halkı İngiliz ve Rusların bu tutumlarına karşı direnmeye ve kendi bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır.

Tezimizde XIX. yüzyılın Herat'ından bahsederken birçok yabancı devletlerin Herat üzerindeki siyasi emellerini ve Afganistan'ın bu emeller karşısındaki tutumlarını inceledik. Çalışmam esnasında desteğini eksik etmeyen öncelikle Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye, danışman hocam Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya ve bölüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Tuğba ORHAN

MALATYA 2019

ÖZET

Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herat, şehrin kurulduğu dönemden XIX. Yüzyıla kadar pek çok devletin hâkimiyetine girmiştir. Stratejik önemi ve elverişli imkânları sebebiyle her zaman ilgi odağı olan Herat sadece bölgedeki yerel güçlerin değil aynı zamanda dış güçlerin de ele geçirmek istediği bölge olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Afganistan ve Herat üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan İngiltere, Rusya ve İran gibi güçlü devletler bölgedeki Afgan Hanlarıyla mücadele içine girmişlerdir. Bu güçlü devletlerarasında yaşanan çıkar çatışmaları zaman zaman ittifak saflarını değiştirmelerine neden olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz nüfuzu altına giren Afgan yönetimi zamanla bölgede tekrar hâkimiyet sağlamak üzere büyük bir mücadelenin içerisine girmiştir.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Herat, İngiliz, Rus, İran

ABSTRACT

Located in the northwest of Afghanistan, Herat, XIX. Century until the dominance of many states. Herat, which has always been the center of attention due to its strategic importance and favorable opportunities, has been the region that not only local forces but also foreign powers wanted to seize. XIX. By the end of the year, powerful states such as Britain, Russia and Iran, which tried to establish dominance over Afghanistan and Herat, entered into the struggle with Afghan Khan in the region. Conflicts of interest between these powerful states have changed their ranks from time to time. XIX. In the second half of the 18th century, the Afghan administration came under British influence and entered into a great struggle to re-dominate the region.

Key Words: Afghanistan, Herat, British, Russian, Iran

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	ii
ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İÇ BUHRAN DÖNEMİ(1793-1834)

1.1. Timur Şah'ın Ölümünden Sonra Afganistan	16
1.1.1. Şehzadeler Arasında İktidar Kavgası ve Herat	17
1.1.2. Zaman Şah'ın Hindistan Seferi ve Herat Meselesi	18
1.1.3. Herat Valisi Şehzade Mahmud'un Afganistan Tahtına Çıkması	20
1.1.4. Şücaü'l-mülk'ün Afgan Tahtına Çıkışı	22
1.2. Herat Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi	23
1.3. Mahmud Şah'ın Tekrar Kâbil Tahtına Çıkışı.....	25
1.4. İran'ın Herat Üzerine Yönelmesi ve Afganistan'da Saltanat Değişikliği ...	26
1.4.1. Rusya'nın Afganistan'a Yönelmesi	27
1.4.2. Rusya'nın İran'ı Herat Üzerine Kışkırtması	30

İKİNCİ BÖLÜM

DOST MUHAMMED HAN ZAMANINDA HERAT (1834-1842)

2.1. Dost Muhammed Han'ın İlk Saltanat Dönemi.....	32
2.1.1. Herat Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi	33
2.1.2. Herat'ın İran Tarafından Kuşatılması	35
2.1.3. İngilizlerin Herat Kuşatmasındaki Yardımları	36
2.1.4. Birinci Afgan-İngiliz Savaşının Başlaması	39
2.1.5. Dost Muhammed Han'ın Hindistan'a Sürgünü	43
2.1.6. Kâbil'de İngilizlere Karşı Ayaklanmanın Başlaması.....	43

2.1.7. Birinci Afgan-İngiliz Savaşının Sonuçları.....	49
2.2. Dost Muhammed Han'ın İkinci Saltanat Dönemi ve Herat (1843-1863)....	50
2.3. 1842'den Fethine Kadar Herat	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMİR ŞİR ALİ HAN DÖNEMİNDE HERAT

3.1. Emir Şir Ali Han Döneminde Afganistan	60
3.2. Şir Ali Han'ın İkinci Kez Tahta Çıkışı.....	63
3.3. İran-Afganistan Sınır Problemi	67
3.4. II. İngiliz-Afgan Savaşı ve Herat	68
3.5. Emir Abdurrahman Dönemi.....	75
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	90
EKLER	97

KISALTMALAR

a.mlf	: Aynı müellif
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed	: Editör
H.	: Hicri
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: Ve devamı
YY.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tarih boyunca insanoğlu barınma, beslenme ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için uygun bulduğu alanlarda yerleşmiş ve bu alanlarda sayısız şehirler kurmuştur. Eski çağlardan bu yana hep tercih edilmiş olan ve günümüzde kadim olarak anılan şehirlerden birisi de Herat'tır.¹ Bugünkü Afganistan'ın kuzey batısında yer alan Herat, Herirud² (Tecend-Derya) ırmağının verimli vadisinde kurulmuştur. Doğusunda Hazâra dağları, kuzeyinde Sefid Kûh sıradağları, batısında ise İran yaylası yer almaktadır.³

Günümüzde Afganistan'ın 34 vilayetinden biri olan Herat merkezi aynı isme sahip olan tarihi Herat şehridir. Günümüzde Afganistan'ın batı bölgesinin yaklaşık olarak üçte birini Herat vilayeti oluşturmaktadır.⁴ Tarihi süreç içerisinde Herat şehri ile Serahs arasında kalan bölge Badgis olarak adlandırılmışsa da günümüzde Afganistan'ın kuzeybatısının tamamına Herat adı verilmektedir.⁵ Herat vilayeti stratejik konumu, tarıma elverişli iklimi ve verimli bir bölgede bulunmasından ötürü tarihte olduğu gibi günümüzde de önemli bir merkez konumundadır.⁶ İrmaktan açılan kanallar vasıtasıyla sulandığı için tarımsal ürünler bakımından oldukça zengin olan bölge hem nüfus yoğunluğuna sahip, hem de ülkenin en önemli ekonomik merkezlerinden birisi haline gelmiştir.⁷ Bölgede karasal iklim mevcuttur.⁸ Irmak kolları ve kanallarının

¹Herman Vambery, "Herat's Importance", *Science*, 1885, S.5, s. 465 vd.

²Herirud nehrinin Amel ve Sercengel adlı iki kaynağı vardır ve asıl kaynağı Kûh-i Baba dağının batı eteklerinden doğmaktadır. Herirud nehri, Kûh-i Sefid ve Kûh-i Siyah sıradağlarını, kuzeyden güneye büyük bir duvar gibi ikiye ayırmaktadır. Bu dar olan vadinin toprakları tarım açısından oldukça verimlidir. Herirud'un derinliği yaklaşık olarak 4000 metreye yakındır. İçme suyu ve tarım için de kullanılmaktadır. Kûh farsça bir kelime olup dağ anlamına gelmektedir. Sıfatı olan siyah ve sefid (beyaz) kelimeleri eski dönemlerde yön belirlemek için kullanıldığından, bu şekilde adlandırılmıştır. Bkz. Resul Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat*, Meşhed 1388, s. 60 vd.; W. Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", *Makaleler*, c.III, (Çev. İsmail Aka), s.179 vd.; Rayizni Ferhengi, *Cumhur-i İslam İran-Herat, Dayiri'l Maarif Ustan-ı Herat*, Herat 1395, s. 42 vd.

³ M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987, s. 2.; a.mlf, "Afganistan", *DİA*, C.I, İstanbul 1998, s. 402; a.mlf, a.g.e., s.17 vd.; Michael Gillet, "Afghanistan", *Journal of The Royal Central Asia Society* LIII, London 1966, s. 238 vd.

⁴ Arash Khazeni, "Herat", *Encyclopedia İrannica* XII, 2003, s. 203-205.

⁵ William Barthold, *a.g.m.* s.179-192; Ebu'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyûbî, *Ebul Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017, s. 275, 345.

⁶ Abdulhay Habibi, *Coğrafya-yi Tarikhi Afghanistan*, Maiwand 2005, s.54.

⁷ Cilifford Edmund Bosworth, "Herat", *Historic Cities of the İslamic World*, Boston 2007, s.153 vd.

⁸ Mehmet Şahin, "Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari", *Studies of The Ottoman Domain*, 2016, c.VI (11), s.79-96.

kullanışlı bir biçimde dağılmış olması, az yağış alan bölgede tarımı uygun hale getirebilmiştir. Sıcak yaz aylarında su kıtlığı ise her zaman önemli bir sorun olmuştur.⁹

Günümüzde Kandahar ve Mezar-ı Şerif kentlerine karayoluyla bağlı olan Herat şehri, aynı zamanda bir sınır şehri olan İslam Kale üzerinden İran'ın Meşhed şehrine bağlanmaktadır. Herat'ın Afganistan sıradağları ve Horasan dağları arasında hâkim konumu iklim ve coğrafik uygunluğunun yanı sıra bölgenin bir askeri üs olarak değer kazanmasına da sebep olmuştur.¹⁰ Herat'ın İran ve Türkistan yollarına hâkim bölgede olması önemini daha da artırmıştır.¹¹ O sebeple İslâm coğrafyacılarından İbn-i Havkal, El-Makdisi ve Muhammed El-İdrisi gibi isimler Herat şehrini “Horasan'ın Tacı” olarak isimlendirmişlerdir. Emîn Ahmed-i Râzî ise Heft-İklim isimli eserinde sulak alanları ve otlaklarıyla büyük orduların savaş zamanlarında bir yerden başka bir yere hareket ederken durup dinlendikleri bu bölgeden “*Efsunlu Çiçek Bahçesi*” olarak bahsetmiştir.¹²

Herat'ın ipek yolu üzerinde bulunması ve İran, Türkistan ve Hindistan arasındaki ticarete önemli bir mevki işgal etmesi, bu şehrin oldukça önem kazanmasını sağlamıştır. O sebeple tarih boyunca pek çok milletin ilgisini çekmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Helenistik, Pers, Arap ve Türk kültüründen kalma pek çok eser günümüze ulaşmıştır.¹³ Yapılan arkeolojik ve tarihî çalışmalar sonucunda Herat'ın tarihi oldukça gerilere gitmektedir. Stratejik ve coğrafi üstünlüğü sebebiyle, pek çok defa el değiştiren Herat'ın kuruluşu ve tarih öncesi dönemiyle ilgili pek az bilgi olmasının yanında Eskiçağda bölge Aryanların adına izafeten “*Aria*” ismini almıştır. Ahamenişler devrinde (M.Ö.550-330) bölgenin ismi “*Haravia*” olarak geçerken, Arap kaynaklarında “*Hare, Harev*”, klasik kaynakların pek çoğunda “*Areia*” olarak geçmektedir. Zerdüştlük dininin kutsal kitabı olan Avesta'da ise bölgeden

⁹ Rafi Samizay, “*Herat: Pearl of Khurasan*”, **Journal of the Islamic Environmental Design Research**, 1989, c.1 (2), s.86-93.

¹⁰ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, “Herat”, 1986, c.10, s.5196; Neslihan Durak, **Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s. 1 vd.

¹¹ Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan’ın Kuruluşu**, Malatya 2011, s.5.

¹² H. Vambery, a.g.e., s.465-467.

¹³ Marzia, “*Ancient City of Herat Turned 3000 Years Old This Year*”, **Afghan Women Writing Project**, [http://awwproject.org/2015/08/ancient-city-of-heart-turned-3000-years-old-this-year/\(08.01.2017\)](http://awwproject.org/2015/08/ancient-city-of-heart-turned-3000-years-old-this-year/(08.01.2017)).

“*Haravia, Hayerova*” olarak bahsedilmiştir.¹⁴Bölgenin isminin Harirud ırmağından geldiği tahmin edilmektedir. Harirud isminin eski Farsçada “*Harayu*” yani “*Süratli*” anlamındaki kelimedenden geldiği düşünülmektedir. Dünyanın bu bölgesinde bir şehrin veya şehir merkezinin, yakınındaki ırmaktan esinlenilerek isimlendirilmesi oldukça sık karşılaşılan bir durumdur.¹⁵

Makedonyalı İskender’in M.Ö. 330’da çıkmış olduğu doğu seferinde zapt ettiği bölgelerden birisi olan Herat ve çevresinde “*Alexandria Ariorum*”, olarak adlandırılan bir şehir kurdurduğu bilinmektedir.¹⁶Yine aynı bölgede “*Artokan*” adında bir şehir daha kurulduğu bilinmektedir. Ancak her iki şehrin de yeri tam olarak tespit edilememiştir. Bunun sebebi ise bölgede yeterli arkeolojik kazıların yapılmamış olması ve şehirlerin üst üste inşa edilmiş olabileceği düşüncesidir.¹⁷Batlamyus’da “*Aria ülkesindeki İskenderiye*” ile alakalı bahisleri ile Heraksi’nin bahsettiği *Artokan* şehri, Herat’ın daha sonra Kertler zamanındaki İhtiyareddin olarak bilinen kısmı olma ihtimali büyüktür.¹⁸

İskender’in ölümünden sonra bu bölge Partlar ile Greko-Bactria Devleti arasında bir sınır bölgesi haline gelmiştir. Bactria Devleti’nin hâkimiyeti altında olan Herat, M.Ö. II. yüzyıl boyunca kuzeyden gelen İskitlerin tazyiki altında kalmıştır.¹⁹ Bu yüzyılın sonlarında Kuzey Hindistan’da hüküm süren Çandragupta Devleti ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinde zayıflayan Bactria Devleti, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından yıkılmıştır. Bu tarihten sonra böylece Herat şehri İskitlerin yönetimine geçmiştir.²⁰

İskitlerin Herat’taki bir asırlık idaresine ise Sasanîler son vermiştir. Bu dönemde Herat şehri, bir sınır şehri olmasının yanında önemli bir ticaret merkezi olarak

¹⁴ Zeki Velidi Togan, “*Herat*”, **İA**, C. V, Eskişehir 1997, s. 429.

¹⁵ J. W. Vogelsang, “*Herat ii. History, Pre-Islamic Period*”, **Encyclopedia Iranica**, 2003, c.XII, s.205-206.

¹⁶ Orhan Yazıcı, **Timur Şah Dönemi**, Malatya 2017, s.1 vd.

¹⁷ Getzel Cohen, “*The Hellenistic Settlement in The East From Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*”, (1. Baskı), **University of California Press**, London, 2013, s.261.

¹⁸ W. Barthold, a.g.m., s.179-182.

¹⁹ Mehmet Fazlı, **Afganistan’a Seyahat**, (nşr. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008, s. 8; Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan**, s.7.

²⁰ J. W. Vogelsang, a.g.e., s.205-206; Salim Cöhce, “*Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s. 816 vd.

bilinmektedir. Doğu-batı istikametinde ticaret yapan tüccarların önemli bir durağı haline gelen Herat'ta Sasanîlere ait bir darphanenin bulunması ve burada gümüş ve altın sikkelerin bastırılması şehrin zenginliğini ve önemini ortaya koymaktadır.²¹ Sasanîler döneminde şehir, idarede söz sahibi olan Dihkan²² ve Merzubanlar²³ tarafından yönetilmiştir. Herat şehrinde Selçuklu dönemine kadar bu yönetim biçiminin izlerini görmek mümkündür.²⁴

Herat şehri, Sasanîlerin hâkimiyetinin son iki yüzyılında Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Akhunlar (Eftalit/Heptalitler) ile bir sınır şehri haline gelmiştir.²⁵ İki devlet arasında sürekli bir çekişme sahası olan Herat, VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman Arapların hücumuna uğramıştır. 636 yılında gerçekleşen Kadisiye savaşında Medain'i kaybeden Sasanîler, Rey şehrine çekilmiş, ardından yapılan Nihavend savaşında ise Sasanî topraklarının önemli bir bölümü İslâm ordularının eline geçmiştir.²⁶ Hz. Osman'ın emriyle Basra valisi Abdullah bin Amir, Herat'ın da bağlı bulunduğu Horasan'ı fethetmesi için Ahnef bin Kays'ı görevlendirmiştir. Ahnef bin Kays, Kûhistan'da Akhunlarla yapılan savaşı kazanmış ve 652 yılında Horasan'ı fethetmiştir.²⁷ İlk aşamada Herat'a askeri bir harekâttan kaçınan Ahnef bin Kays, şehirdeki halkın Araplara karşı olumlu duruşu sayesinde şehri savaştan ele geçirmiştir.²⁸ Böylece 653 yılına gelindiğinde Müslümanlar, Herat'ın da aralarında bulunduğu son Sasanî kentlerini fethetmiş oldular.²⁹ Bu tarihten itibaren Herat'ın medeniyet sahnesindeki önemi gittikçe artmıştır. Şehrin stratejik ehemmiyeti

²¹Hamed Wahed Alikuzai, "A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes", **Trafford Publishing**, 2016, s.137-138.; Enver Konukçu, "Akhunlar", **Türkler I.**, Ankara 2002, s.1312 vd.

²²Dikhan ismi Farsçada köy anlamına gelen "dih" kelimesiyle nispet eki olan "-gan" ekinin birleşiminden oluşmuş, Arapçaya da buradan geçmiştir. Sasaniler devrinde sayıları bir hayli fazla olan soylu sınıfa karşılık gelmektedir. Faruk Sümer, "Dikhan", **İA**, İstanbul 1999, C. IX, s.289-290.

²³Merzuban ismi ise Farsçada "sınır" anlamına gelen "marz" ve "bekçi" anlamına gelen "pan" kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşmuş sınır kumandanı anlamına gelmektedir. Bkz. Recep Uslu, a.g.e., s.215-219; Tahsin Yazıcı, "Mürzüban", **DİA**, C.XXIX, İstanbul 2004, s. 55 vd.

²⁴ Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", **Akademik İncelemeler Dergisi**, 2013, c.8 (3), s.362-387.

²⁵ S. Cöhce, a.g.m., s. 816 vd.

²⁶ Maria Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", **Encyclopedia Iranica**, 2003, c.XII, s.206-211; Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.II, İstanbul 1989, s. 69 vd.

²⁷Ebu Ca'fer Muhammed ibn. Cerir et-Taberi, **Tarih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)**, IV, (nşr. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir), Ankara 1955, s.94 vd; Recep Uslu, a.g.e., s.215-219.

²⁸ C. E. Bosworth, a.g.e., s.153 vd.

²⁹ İbrahim Sarıçam, **İlk İslam Tarihi**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000, s.242.

dolayısıyla Müslümanların oldukça önem verdikleri Herat, sanat, bilim ve mimari alanda önceki yüzyıllarıyla kıyaslanmayacak derecede gelişme göstermiştir. Böylece oldukça önemli bir kültür birikiminin beşiği durumuna gelmiştir.³⁰

Halife Muaviye devrinde artan vergiler ve baskılar sebebiyle Horasan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Herat şehrinde yaşayan halk da isyan etmiş ve bölgeye pek çok seferler yapılmak zorunda kalınmıştır.³¹ Herat ahalisi, H.150'de peygamberlik iddia eden Üstadsis'in gerçekleştirdiği isyana katılmış, güçlkle bastırılan isyandan sonra bölgeye ilk Heratlı kadı olan Malik bin Süleyman el-Hanefi'nin atanmasıyla bölge nispeten huzura kavuşmuştur. Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanacak olan karışıklıkların yaşandığı sıralarda Herat şehri de halifelik mücadelesinde olan Arap Kâbilelerinin bu çatışmalarını sürdürdükleri sahalardan biri haline gelmiştir.³² Tâhirî ve Saffari hâkimiyetinin ardından Samaniler döneminde valilik merkezi olan Herat, yine bir sınır şehri olması sebebiyle önemini korumuştur.³³

Alptigin ve Sebüktegin gibi Oğuz beylerinin Gazne'de hâkimiyet tesis etmesiyle birlikte ortaya çıkan Gazneliler Devleti zamanında Herat, Horasan ile birlikte bu devletin batı eyaleti haline yükselmiştir.³⁴ Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'un şehrin hâkimiyetini resmen ele geçirdiği 998 yılından sonra Herat'ın iskân ve bayındırlık açısından gelişimi ve önemi kademeli bir şekilde artmaya başlamış, Gazneliler Devleti'nin altı darphanesinden biri bu şehre kurulmuştur. Bunun yanında Gazneliler ordularını ve diğer askeri kurumlarını güçlendirebilmek için bölgede ağır vergi politikaları uygulamışlardır. Bunun bir sonucu olarak bölgedeki toprak sahipleri, 1006-1008 yıllarındaki Karahan istilasını ve ileriki yıllarda gerçekleşecek olan Selçuklu hâkimiyetini olumlu karşılamış ve desteklemişlerdir.³⁵

³⁰ J. W. Vogelsang, a.g.e., s.205-206.

³¹ Maria Szuppe, a.g.e., s.206-211.

³² Claudi Cahen, **İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)**, (nşr. E. M. Erendor), Ankara 1990, s. 93 vd.

³³ Ahmed b. Yahya El-Belazuri, **Fütuhu'l-Buldan**, (nşr. Mustafa Fayda), Ankara 1978, s. 476; R. Uslu, a.g.e., s. 215; C. E. Bosworth, **The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz**, Newyork 1994, s. 114.

³⁴ W. Barthold, a.g.m., s. 180 vd; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, s.481 vd; Recep Uslu, a.g.e., s.215-219.

³⁵ Maria Szuppe, a.g.e., s.206-211.

Herat şehri, Selçukluların Horasan'a geçişiyle birlikte bir kez daha önemli bir çekişme sahası haline gelmiştir. Gazneli hâkimiyetindeki bu bölgede yerleşmeye çalışan Selçuklular, 1030'da şehri kuşatmış fakat ağır kayıplar vererek geri çekilmişlerdir. Ancak ertesi yıl Nişabur ile beraber Herat da Selçuklu kuvvetlerine teslim olmuştur.³⁶ Dandanakan savaşından sonra ise bölge Musa Yabgu'nun idaresine verilmiştir.³⁶ Ancak Gazneli Sultanı Mevdud zamanında geri alınan Herat'a Selçuklular defalarca hücum etmelerine rağmen şehir, Sultan Alparslan zamanında geri alınabilmiştir.³⁷

1141 yılında yapılan Katvan savaşında alınan yenilgi sonrası Selçuklu Sultanı Sencer, dış tehditlerin yanında iç isyanlarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu dönemde Selçuklulara bağlı Herat valiliğini yürüten Ali Çetri, Gur hâkimi Hüseyin bin Hüseyin ile ittifak edip isyan çıkarması üzerine Sultan Sencer Merv'den yola çıkıp Herat yakınlarına gelmiş ve burada yaşanan çetin bir savaşın neticesinde Ali Çetri, ittifak kurduğu Hüseyin bin Hüseyin'i esir almış ve bu sayede Herat şehrini elinde tutmayı başarmıştır.³⁸

Gıyaseddin Muhammed ve kardeşi Muhammed Şehabettin Guri liderliğinde başkent Firuzkûh'da oldukça güçlü bir yönetim kuran Gurlular, 1164 yılında son dönem Selçukluların Herat emiri olan Taceddin Yılduz ile girdikleri mücadelede onu öldürerek Herat ve Badgis'i hâkimiyetleri altına almışlardır.³⁹ Şehirdeki Türklerin davetiyle burayı tekrar hâkimiyet altına almış olan Selçuklu emirlerinden Müeyyed Ay-Aba ile Herat için çetin bir mücadele veren Gurlular son olarak 1175 yılında Herat şehrini tamamen ele geçirmişlerdir.⁴⁰ Genellikle dağlık olan coğrafyalarına göre düz ve diğer şehirlere oranla daha alçak olan Herat şehri, Gurluların batıya karşı elinde tuttukları önemli bir stratejik mevki olmuştur.⁴¹

³⁶ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, (1. Baskı), İstanbul 2012, s.47.

³⁷ R. Uslu, a.g.e. s.215-219.

³⁸ C. Piyadeoğlu, a.g.e., s.81.

³⁹ M. Szuppe, a.g.e., s.206-211.

⁴⁰ C. E. Bosworth, a.g.e., s.153 vd.

⁴¹ R. Samizay, a.g.e., s.86-93.

1208 yılına kadar Gurluların elinde bulunan şehir, bu tarihten sonra Harezmsahlara eline geçmiştir.⁴² Herat şehri 1221 yılında Horasan'ın diğer bölgeleri gibi Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından ele geçirilmiştir. Tuluy, ahalinin teslim olması üzerine, şehirde yağma gerçekleştirmemiş yalnızca şehrin savunmasında görev alan 12.000 askerin öldürülmesi emrini vermiştir.⁴³ Aynı yıl Celaleddin Harezmsah'ın Moğol kuvvetlerine karşı Pervan bölgesinde aldığı galibiyetin etkisiyle, şehir halkının ayaklanıp Tuluy'un vekillerinden birini Ulu Cami içerisinde öldürmüştür. Bunun üzerine 1222 yılında şehir Elçigiday Noyan tarafından zabt edilip tamamen yağmalanmıştır.⁴⁴ Bu olayda Moğollar, şehri yerle bir edip, halkın büyük bir bölümünü kılıçtan geçirmişleridir.⁴⁵ 1236 yılına kadar enkaz halinde kalan Herat'ta, ancak Ögeday Han zamanında tekrar onarım çalışmaları başlatılmıştır.⁴⁶

Cengiz Han'ın torunu Mengü Han zamanında (1251-1259) aslen Gurlu olan ve Herat yakınlarındaki Haysar kalesinde hâkimiyetini sürdüren Şemseddin Muhammed Kert, Herat'ı ele geçirmiştir.⁴⁷ Bu tarihten itibaren Herat eski hareketliliğine ve bölgedeki stratejik önemine tekrar kavuşmuştur. Zira Merv ve Belh'in harabe halinde kalmış olmasından dolayı Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a ve Hindistan'dan güneydoğuya giden ticaret yolu Herat'a yönelmiştir.⁴⁸ Herat'ın Kert yönetimine geçmesinden sonra şehrin önemli bir bölümü yeniden inşa edilmiş, özellikle Fahreddin Kert zamanında birçok caminin yanında, İhtiyareddin adıyla bilinen ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan Herat kalesi inşa ettirilmiştir.⁴⁹

XIV. yüzyıla gelindiğinde tekrar bölgenin en önemli şehirlerinden biri haline gelen Herat'ın imarı tamamlanmıştı. Bu dönemde Türkistan'ın yeni fatihi Timur'un askeri faaliyetleri Horasan'a yönelmiş ve bölgede hüküm süren beyler ile Timur

⁴²İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000, s. 38 vd.; Tuba Kalkan, "*Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi*", **The Journal of Academic Social Science Studies**, 2015, c.2 (31), s.523-538.

⁴³C. E. Bosworth, a.g.e., s.153 vd.

⁴⁴M. Szuppe, a.g.e., s.206-211; W.Barthold, a.g.e., s.179-192.

⁴⁵Colin Paul Mitchell, "*Herat*", **Medieval İslamic Civilization**, (ed. Josef W. Meri), Abington 2006, s.319

⁴⁶C. E. Bosworth, a.g.e., s.153 vd; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2013, s. 147.

⁴⁷M. Szuppe, a.g.e., s.206-211.

⁴⁸W. Barthold, a.g.e., s.179-192.

⁴⁹C. P. Mitchell, a.g.e., s.319-320; W. Barthold, a.g.e., s.179-192.

arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Son Kert hükümdarı Muizeddin Kert'in 1370 yılında ölmesiyle yerine oğlu Gıyaseddin Pir Ali geçmiş ve babasının yürüttüğü politikanın aksine bir tutum izleyerek Timur'un 1379 yılında düzenlediği kurultaya katılmamıştır.⁵⁰ Öte yandan tüm Horasan bölgesinde Kertler, Serbedarlılar, Togatimurlular ve Muzafferiler arasında sürüp giden mücadelelerden dolayı bölgede karışık ve ele geçirilmeye uygun bir politik iklim söz konusu olmuştur. Bu durumdan yararlanmak isteyen Timur, 14 yaşındaki oğlu Miranşah'ı ordunun başında Horasan'a göndermiş ve kendisi de ardından Herat üzerine yürümüştür.⁵¹ 1381 yılında Herat önlerine gelen Timur'a karşı, şehir dışında yapılan mücadeleyi kaybeden Gıyaseddin Pir Ali şehre çekilmiş, bunun üzerine şehri kuşatan Timur, belirlediği verginin ödenmesi durumunda halkın canını ve mallarını bağışlayacağını bildirmiştir. Timur'un şehri tahrip etmesinden korkan Herat halkının baskılarıyla şehir teslim olmuş ve böylece Moğollar zamanında yaşanan acının önüne geçilmiştir.⁵²

Timur'un bu fethi ile Herat'ın altın çağı başlamıştır. Herat şehri bu tarihten sonra Timur ve haleflerinin fetihlerden ele geçirdiği zenginliklerden önemli ölçüde yararlanmış ve bölgenin kültürel ve siyasi anlamda en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Timur döneminde Herat şehrine yapılan mimari eserlerin şehrin çehresini muazzam derecede güzelleştirmesinin yanı sıra Timur devri mimarisinin özgün bir üslubunu da oluşturmuştur.⁵³

Timur'un şehri fethetmesinden sonra 1397 yılına kadar oğlu Miranşah burada hüküm sürmüştür, bu tarihten sonra Timur'un diğer oğlu Mirza Şahruh, Herat şehrinin yönetimine gönderilmiştir.⁵⁴ Timur'un ölümünden sonra tahta çıkan Mirza Şahruh, muhasara sırasında tahrip edilen Herat'ın surlarını onarmış, bunun yanında şehrin imarı ile ilgilenmeleri için Emir Firuzşah ve Alike Kökeltaş'ı görevlendirmiştir.⁵⁵ Bu

⁵⁰ İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, (1. Baskı), Ankara 1994, s.12.

⁵¹ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, (3. Baskı), Ankara 2014, s.16.

⁵² İ. Aka, a.g.e., s.16.

⁵³ M. Şahin, a.g.e., s.79-96.

⁵⁴ Lisa Golombek, "*The Resilience of the Riday Mosque: The Case of Herat*", **In Muqarnas I: An Annual on Islamic Art and Architecture**, (I. Basım), Yale University Press, 1983, s.102; Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 98-109.

⁵⁵ W. Barthold, a.g.e., s.179-192; Hayrunisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506**, İstanbul 2015, s. 63 vd; İsmail Aka, Mirza..., s.194.

dönemde kale civarında yer alan bir medrese ve hangâh inşa edilmiştir. Mirza Şahruh döneminde Herat, Timur devletinin merkezi haline gelmiştir. Mirza Şahruh'un öldüğü 1447 yılına kadar şehrin pazarı genişletilmiş, önceki dönemlere ait camiler ve medreseler onarılmış, bunun yanında sanayi üretiminde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bunların sonucu olarak Herat, bölgedeki diğer şehirler üzerinde de önemli bir hâkimiyet kazanmıştır.⁵⁶

Herat şehri tüm bu ilerlemelerine rağmen en parlak zamanını Timurlu Mirza Hüseyin Baykara'nın 38 yıl süren hükümranlılığı döneminde yaşamıştır. Bu dönemde yönetimin ileri gelenlerinin yaptırdığı köşkler, büyük ve görkemli binalar bulunmaktadır. Yapıların duvarları çinilerle ve resimlerle bezenmiştir. Tüm bunlar şehirdeki sanat algısının gelişmesine ve sanatçıların korunmasına vesile olmuştur. Bu dönemde Hüseyin Baykara tarafından yaptırılan Cihanârâ sarayı ihtişamın zirvesine ulaşmıştır. Sarayın etrafında süs bahçeleri, havuzlar ve dört tarafında imaret bulunmaktaydı ve saray dönemin en görkemli yapılarından biriydi.⁵⁷ Bunun yanında Mirza Hüseyin Baykara şehre "Şifaiye" ismi verilen tıp okulu ve hastane de inşa ettirmiştir. Herat'ın bu parlak devrinde, Mirza Hüseyin Baykara'nın olduğu kadar, veziri Ali Şir Nevaî'nin de etkisi büyüktür. Ali Şir Nevaî, Bağ-ı Şah adlı sarayı ve külliyesiyle şehrin en görkemli eserlerini yaptırmıştır.⁵⁸

XVI. yüzyılda Şeybanilerin bölgedeki hâkimiyetleri ile Herat'taki Timur hanedanının hükümranlılığı sonlanmış ve Herat ile beraber tüm Horasan'da Safevi ve Şeybani mücadelesinin oluşturduğu kargaşa baş göstermiştir.⁵⁹ 1510 yılında Şah İsmail bölgeyi fethetmiş, bu dönemde tarih boyunca büyük çoğunluğunun Sünni olduğu Herat şehrinde, Şîî azınlık ile Sünniler arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır. Bundan dolayı şehir bu dönemde askeri yöneticiler tarafından yönetilmiştir.⁶⁰

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Safevîler ile Baburlular arasında bir çekişme sahası haline gelen Kandahar'da Baburlular adına idareyi ele alan Gilcaylar, bölgenin

⁵⁶ M. Szuppe, a.g.e., s.206-211.

⁵⁷ M. Şahin, a.g.e., s.79-96.

⁵⁸ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**,(nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 74 vd; R. Uslu, a.g.e., s.215-219.

⁵⁹ M. Szuppe, a.g.e., s.206-211.

⁶⁰ W. Barthold, a.g.e., s.179-192.

diğer önemli aşiretlerinden Abdalîleri Herat'a sürmüştü. Bu tarihten itibaren Herat'ta güçlenen Abdalîler, Safevîlerin hizmetinde bölgenin askerî kuvvetini oluşturmuşlardı.⁶¹ 1731 yılında Herat'ı ve 1738 yılında Kandahar'ı ele geçiren Nadir Şah Afşar, ordusunda Abdalîleri istihdam ederek bölgeyi onların vasıtasıyla idare etmiştir.⁶²

Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesiyle onun hizmetinde yer alan Abdalîler, İran'dan ayrılarak Kandahar'a gelip burada Afgan Şahlığı'nı kurdular. Bu Şahlığın ilk kurucusu Abdalîlerin Sadozay koluna bağlı olan Ahmed Han'dı. Ahmed Han, kendisi Şah unvanını alırken, aşireti olan Abdalîler de Dürrânî adını aldı.⁶³ Bu tarihten itibaren -Kandahar merkez olmak üzere- doğuda İndus nehri, batıda Horasan, kuzeyde Ceyhun nehri, güneyde Hind okyanusuna kadar ulaşan büyük bir devlet haline gelen Dürrânîler zamanında Herat şehri, devletin batıdaki sınır şehri olmuştur.⁶⁴

Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında ölümünden sonra Herat şehri İranlılar ve Afganlar arasında önemli bir mücadele alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum İran yönetiminin şehirdeki egemenlik iddiasından vazgeçtiği 1857 yılına kadar devam etmiştir. Kaçar hanedanları zamanından beri İranlıların nüfuz bölgesi olan şehir, İran hanedanlarınca kendilerine bağlı reislere, gerektiğinde asker yardımında bulunmak üzere korunmaktaydı. Daha önce Timurlulara başkentlik yapmış ve Safevîler tarafından ikinci başkent olarak kullanılmış olan Herat şehri, XVIII. yüzyıla gelindiğinde stratejik bölge olarak güç mücadelesinin önemli alanlarından birini oluşturmuştu.⁶⁵

Öte yandan Afganistan devletini kuran Ahmed Şah, kanser hastalığının ilerlemesinden dolayı, ölümünden sonraki taht kavgalarına meydan vermemek için büyük bir meclis toplayarak altı oğlu arasından o dönemde Herat valisi olan, şehzade

⁶¹O. Yazıcı, "Safevi Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. IX, S. 47, Aralık 2016, s. 312; Faruk Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 2018, s. 49 vd.

⁶²M. Saray, a.g.e., s.10; a.mlf, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", **Turkish Journal of History**, 2011, s. 397.

⁶³M. Saray, "Ahmed Şah Dürrani", **DİA**, C.II., İstanbul 1989, s. 133 ve 134.

⁶⁴W. Barthold, a.g.e., s.179-192.

⁶⁵Abbas Amanat, "Heratvi The Question Of Herat", **Encyclopedia Iranica**, c. XII, 2003, s.219-224.

Timur'u halefi ve tahtının tek varisi ilan etmiştir.⁶⁶ Şehzade Timur, iyi eğitim almış ve küçük yaşlardan itibaren babasıyla birlikte savaflara katılmıştır. Şehzade Timur, hem birçok savafta komutanlık görevi hem de Sind, Pencâb ve Herat gibi vilayetlerde valilik yapmıştı. Ahmed Şah'ın şehzade Timur'u tahtın varisi ilan etmesi üzerine, içlerinde şehzade Süleyman'ın kayınpederi Vezir Şah Veli Han'ın da bulunduğu devletin ileri gelenleri Kandahar'da valilik görevi yapan Süleyman'ın tahta getirilmesini daha uygun görmüşlerdir.⁶⁷

Babasının hastalığının ciddiyetini duyan şehzade Timur, Kandahar'a gelmek için ordusuyla Herat'tan ayrılmış, Vezir Şah Veli Han, damadı olan şehzade Süleyman'ı tahta çıkartmak istediği için şehzade Timur'un bu ziyaretini engellemek istemiş ve şehzade Timur'un babasını tahttan indirip kendisinin tahta çıkacağına dair bir şaiya yaymaya başlamıştır. Kandahar halkı arasında duyulan bu haber karışıklıklara neden olmuş, Kandahar'da meydana gelen bu karışıklıklar sebebiyle Şehzade Timur ordusunu şehrin dışında bırakarak kendisini karşılamaya gelenlerle birlikte babasının huzuruna çıkmıştır. Babasını son defa gören Timur Şah, kıymetli hediyeler ve şahlık tacıyla Herat'a dönerken, bunları padişahlık alameti olarak görmüştür. Ahmed Şah, 23 Ekim 1772'de elli yaşında iken hastalığı nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁶⁸

Ahmed Şah'ın vefatı üzerine Vezir Şah Veli Han, Şehzade Timur ve diğer şehzadelerin gelmesini beklemeden şehzade Süleyman'ı Afganistan'ın yeni şahı ilan etmiştir. Bu haberi duyan şehzade Timur, güçlü bir orduyla Kandahar'a doğru yola çıkmış ve Kandahar-Herat yolunda Vezir Şah Veli Hanı, iki oğlunu ve iki yeğenini idam ettirmiştir.⁶⁹ Haberi alan Süleyman Şah, şehzade Timur Şah'tan af dileyip biat ettiğini bildirmiştir.⁷⁰

Timur Şah'ın hükümdar olmasıyla, Süleyman Şah'ın Kandahar'daki üç aylık saltanatı da sona ermiştir. Afganistan üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak isteyen

⁶⁶Oğullarının isimleri; Timurşah, Süleyman, Şahap, İskender, Darab, Perviz, Sencer, Yezdan'dır. Ali Kuli Mirza, **Tarih-i Vakayı ve Sevanih-i Afganistan**, Tahran 1372, s. 33; Muhammed Seyyidi Feyzi, **Afganistan ve Cihan Der Karn-ı Hicdehum ve Nozdehum**, Los Angeles, 2011, s.72

⁶⁷ O. Yazıcı, Timur Şah, s.103.

⁶⁸ M. Saray, a.g.m.,s. 134.

⁶⁹ O.Yazıcı, a.g.e., s.110 vd.

⁷⁰ Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul 1981, s. 37 vd.

Timur Şah, bu dönemde Afganistan'da merkezi otoritenin zayıflamış olmasından ve aşiret reislerinin iktidar üzerindeki etkilerinin artmasından dolayı başarılı olamamıştır.⁷¹

Babası Ahmed Şah'ın 25 yıllık saltanatı boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Afgan Devleti, Timur Şah döneminde tam olarak merkezileşmesini tamamlayamamıştır. Merkeze uzak olan bölgelerdeki yerel idareciler, federatif bir bağ ile merkeze bağlanmışlardır. Ancak bu yerel idareciler kendi bölgelerinde etkin bir nüfusa sahip olmuşlar ve bu durumu dönemin merkezi olan Kandahar'a karşı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Merkeze olan tek bağları vergi vermek ve asker göndermekten ibaret olan aşiret reisleri, payitahttaki temsilcileri aracılığıyla verilen kararlarda da etkili olmuşlardır. Ahmed Şah döneminden beri kendilerini devletin ortağı olarak gören Hanlar, Timur Şah'ın iktidarına da ortak olmaya çalışmışlardır. Bu sebepten dolayıdır ki Timur Şah, iktidara geçtiği ilk zamanlarda hanların devlet ricaline ortak olmak istemeleriyle Kandahar'da ciddi bir direnişle karşı karşıya kalmıştır.⁷²

Timur Şah taraftarları ve muhalif hanların arasında çekişmeler baş göstermişti. Timur Şah Kandahar'da otoritesini tekrar tesis etmek için Belucistan hâkimi olan Nasır Han Beluç'a mektup göndererek, himayesinde bulunan Vezir Şah Veli Han'ın oğlu, Şir Muhammed Han'ı kendisine göndermesini istemişti. Ayrıca Peşâver'de bulunan Şehzade İskender ve Serdar Cihan Han'a da kardeşi ile birlikte bir mektup göndermişti. Nasır Han Beluç, Timur Şah'ın emrine itaat etmemiş buna mukabil Cihan Han kardeşi İskender ile birlikte Kandahar'a gitmiştir. Timur Şah'ın diğer kardeşi Şehzade Perviz de Kâbil'den Kandahar'a gelmiştir. Böylece Timur Şah kardeşlerini Kandahar'a getirerek yeniden taht mücadelesinin oluşmasını engellemek istemiştir. Bunun yanında Timur Şah, başlangıçta hüsn-ü kâbul ile karşıladığı Cihan Şah, Şehzade İskender ve Zaman Han'ı hapsedtirerek bir süre işkence etmiş ve serbest bıraktıktan sonra Dürrânî Hanlarının diğer vilayetlerde güç devşirmelerinin önüne geçmek ve onları sürekli bir kontrolde tutmak için Kandahar'dan dışarı çıkmalarını

⁷¹M. S. Feyzi, a.g.e.,s.74 vd.

⁷² O. Yazıcı, a.g.e., s.113; Muhammed Hüseyini, **II. Abdülhamid Döneminde Afganistan'da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2016, s. 7 vd.

yasaklamıştır. Bu dönemde Kandahar'da Dürrânî ve Gılcaylar gibi çok güçlü aşiretler bulunmaktaydı. Kandahar'da alınan kararlarda bu iki aşiret liderlerinin müdahil olmaya çalışmaları, Timur Şah'ı Kandahar dışında yeni bir başkent arayışına itmiş ve başkenti Kâbil'e taşımıştır. Afganistan'daki güçlü aşiretlerin etkisinden uzak olması sebebiyle bu şehri seçen Timur Şah, Kandahar'da kaldığı sekiz aydan sonra devlet erkânını, orduyu ve hazineyi yeni başkent Kâbil'e taşımış ve Bâlâhisar'a yerleşmiştir.⁷³

Başkenti değiştirerek devraldığı devletin yapısında köklü değişiklikler yapma düşüncesinin ilk adımını atan Timur Şah hazine, ordu ve bürokraside etkinliğini arttırabilmek için güçlü bir mali yapı oluşturmaya karar vermiştir. Bu minvalde çeşitli vilayetlerdeki hanlara kiraya verilmiş olan topraklardan vergilerin muntazam alınabilmesi için bir ferman çıkarmıştır. Şikârpur bölgesini Ahmed Şah zamanında kiralayan ve hanedana mensubiyeti dolayısı ile hükümetle anlaştığı vergi miktarını ödemeyen Abdulhalik Han Sadozay, fermana şiddetle tepki göstermiştir.

Timur Şah'ın kendisi ile beraber Kandahar'dan Kâbil'e taşıyarak gözetim altında tuttuğu muhalif Dürrânî Hanları ve Kandahar'daki Timur Şah karşıtı eşrâfın varlığının farkında olan Abdulhalik Han Sadozay, öncelikle Kandahar'a giderek oluşturduğu isyan kuvvetlerinin başına geçmiştir. Daha sonra Timur'un on yaşındaki oğlu Hümayûn'u hapsetmiştir. İsyân birlikleri Kandahar'daki devlet hazinesine el koyup yaklaşık 600.000 Rupi haraç toplamışlardır. Herat, Sind, Belucistan ve diğer vilayetlerden topladığı 25.000 kişilik orduyla Kâbil'e hareket eden ve öncelikle Gazne şehrini ele geçiren isyancı birlikler, Timur Şah ile Kâbil dışında Şeşgav bölgesinde karşılaşmışlardır. İsyân birliklerinde yer alan Mihrap Han, Payende Han, Barakzay ve Dildar Han gibi nüfuzlu hanların, Timur Şah'ın topçu birlikleriyle kuvvetlendirdiği 10.000 kişilik ordusuna katılmasıyla zayıflayan ve ağır bir hezimete uğrayan isyancılar dağılmış, liderleri Abdulhalik Han esir edilmiştir. Savaş sırasında kendi tarafına geçen hanları ödüllendiren Timur Şah, Kandahar'a giderek kalan muhalifleri de idam ettirmiştir. Bu isyan neticesinde Dürrânîler'e güveni azalan Timur Şah, devletin önemli kademelerine isyanda kendisine başından beri yardım eden Hazara ve Kızılbaşlardan kişileri buraya tayin etmiştir. Yaşanan savaş, Timur Şah'ın birliklerini ve hazineyi

⁷³ Mir Gulam Muhammed Gubar, **Afganistan Dar masir-i Tarih I**, Kabil 2015, s. 373; O.Yazıcı, Timur Şah..., s.115-143.

Kâbil'e taşınması kararının isabetli olduğunu göstermiştir. Zira Dürrânîler'in bu şehirdeki nüfuzunun azlığı isyanın başarısız olmasına önemli ölçüde etki etmiştir. Bu isyan hareketinden sonra Timur Şah 1776 yılında Kâbil'i resmen başkent ilan etmiştir. Başkentini Kandahar'dan Kâbil'e taşınmasının nedenlerinden biri de Timur Şah'ın Hindistan'a yapmak istediği seferlerdir.⁷⁴

Timur Şah, babası Ahmed Şah'tan kalan büyük imparatorlukta emniyeti sağlamak amacıyla kuzey Hindukuş'ta bulunan Kubat Han ve çevre emirliklerin çıkardığı ayaklanmayı bastırarak kontrolü eline almıştır.⁷⁵ Diğer yandan Timur, Pencâb'ta çıkan ayaklanmayı bastırmak için Afgan valilerinden gerekli mali desteği karşılamak istemişse de Sind valisi bu talebe karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Abdülhalik ve diğer hanlıklar, Timur'un oğlu Hümayûn'un elinde bulunan Kandahar'ı işgal edip başkent Kâbil'e doğru harekete geçmişlerdi. Timur'un birlikleri, bu sırada Kuzey Hindukuş'ta seferde olduklarından Kızılbaş hanlarının yardımıyla Kâbil ve Gazne arasında kalan bölgedeki savaşta Sind valisi Abdülhalik'in ordusu durdurulmuş ve Abdülhalik mahkûm edilmiştir. Timur Şah ayrıca Sind valisini destekleyen hanları cezalandırarak vergiye tabi tutmuştur.⁷⁶

Timur Şah'ın katı siyaseti hanlıklarla arasının daha kötü olmasına neden olmuştur. Timur Şah, ülkesinde isyan ihtimallerini önlemek ve huzuru tekrar sağlamak için sorunları olanları saraya davet etmiştir. Gılcaylardan Eşref Şah'ın oğlu Muhammed Emin Han, Timur Şah'ı sarayda ziyaret etmiştir. Timur Şah, Muhammed Emin Han'a eskiden hâkimiyetlerinde olan Kalat-ı Gılcaî'nin idaresini tekrar vermiştir. Böylelikle Gılcayların isyan etme ihtimalini ortadan kaldırmış oluyordu.⁷⁷

İç karışıklıkları bastıran Timur Şah, devlet yönetiminde de kalıcı değişiklikler yapmayı hedeflemiştir. Herat Valiliği zamanında Babür ve İran yönetiminin yaşadığı aşiret kaynaklı iç karışıklıklardan önemli dersler çıkaran Timur Şah, babası Ahmed Şah'ın savaş zamanında biatlarını almak koşuluyla serbest bıraktığı aşiretlerin gücünü

⁷⁴ O. Yazıcı, Timur Şah Dürrânî, s. 123; M. Muhammed Sadık Ferheng, **Afganistan der penç karn-ı ahir I**, Meşhed 1371, s. 151.

⁷⁵ G. M. Gubar, a.g.e., s. 477.

⁷⁶ M. Hüseyini, a.g.e., s.7.

⁷⁷ O. Yazıcı, Timur Şah, s.123.

azaltarak Ahmed Şah döneminin tam tersi bir devlet anlayışını benimsemiştir. Göçebe yaşayan Sünni Dürrânî aşiretlerinin yerine yerleşik yaşayan Tacik, Hazara ve Kızılbaş gibi kabilelerle işbirliği yaparak selefi Ahmed Şah'ın kurduğu kabileler federasyonu sisteminden memnun olan Dürrânî aşiretlerine üstünlük sağlamıştır.⁷⁸

⁷⁸ O. Yazıcı, a.g.e., s.115-143.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İÇ BUHRAN DÖNEMİ(1793-1834)

1.1. Timur Şah'ın Ölümünden Sonra Afganistan

Timur Şah Kandahar'dan Kâbil'e başkenti taşımakla iktidarda söz sahibi olmak isteyen kişileri merkezden uzaklaştırmıştı. O döneme kadar hükümet işlerinde olan aşiret reislerinin yerine, işinin ehli olan kişileri görevlendirerek kendisine sadık bürokratik bir zümre oluşturmayı başarmıştı. Ancak hükümette yapmış olduğu değişiklikler ile merkezi bir devletin temelini atmış olsa da oğullarını vali olarak diğer şehirlere tayin etmesi, merkezi otorite üzerinde yeni bir tehdidin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Valilik yapan şehzadelerin askeri güç bulundurma, vergi toplama yetkilerine sahip olmaları kendilerinin bağımsız hareket etmelerine sebep olmuştu. Her ne kadar merkezi idare, aşiret reisleri ve hanların uzaklaştırılmasıyla güçlendirilmeye çalışılmışsa da şehzadelerin vali olarak tayin edilmeleri, mevcut merkezi idarenin zayıflamasına sebep olmuştu.

Afganistan'da yirmi yıl hükümdarlık yapan Timur Şah, herhangi bir veliaht tayin etmeden 1793 yılında Peşâver'de vefat etmişti.⁷⁹ Timur Şah iktidarda iken oğullarından Şehzade Hümayûn Kandahar'da, Şehzade Mahmud Herat'ta, Şehzade Abbas Peşâver'de, Şehzade Zaman Kâbil'de, Şehzade Şücaü'l-mülk Gazne'de ve Şehzade Kühendil Keşmir'de valilik görevlerinde bulunuyorlardı.⁸⁰ Timur Şah'ın beklenmeyen ölümü üzerine oğulları arasından kimin Kâbil'de saltanat tahtına çıkacağı konusu Afganistan tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Onun veliaht tayin etmeden ölümü ve birden çok şehzadenin tahtta hak iddiasıyla ortaya çıkmasıyla, Afganistan'da aynı zamanda iç buhran dönemi olarak adlandırılacak olan taht kavgalarının yaşanmasına sebep oldu.

⁷⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 181 vd.

⁸⁰ Feyz Muhammed Katib, *Sirâc'üt-Tevarih*, C.I, Kabil 1952, s. 46-47.

1.1.1. Şehzadeler Arasında İktidar Kavgası ve Herat

Timur Şah'ın 33 oğlu arasında veliaht göstermeden ölmesi, Afganistan'ı iç buhrana sürüklemişti. Timur Şah öldükten sonra Kâbil valisi olan oğlu Şehzade Zaman, bir yandan babasının defin işleriyle uğraşırken diğer yandan kardeşlerini başkente davet etmişti.⁸¹ Bu sırada oldukça nüfuz sahibi olan Feyzullah Han, Payende Han, Abdülgahtar Han, Feth Han gibi devletin ileri gelenleri de desteklemiş oldukları şehzadelere mektuplar yazarak onları merkeze çağırmışlardı. Şehzadelerden Kandahar valisi Hümayûn ile Herat valisi Mahmud bu davete icap etmediler. Kâbil'de yapılan toplantı neticesinde Barakzaylardan Payende Han'ın da aralarında bulunduğu bazı devlet adamlarının tam desteğini alan Şehzade Zaman, 23 Mayıs 1793'te tahta çıktı. Zaman Şah'ın ilk icraatı ise merkezde toplantıya katılan kardeşlerini Bâlâhisar'da hapsedmek oldu.⁸²

Kâbil'de Şehzade Zaman'ın "Şah" ilan edilmesine ilk itiraz Kandahar valisi Şehzade Hümayûn ve Herat valisi Şehzade Mahmud'dan geldi. Her iki şehzade de kardeşleri Zaman'ın Şahlığını kabul etmediler. Üstelik Şehzade Hümayûn kendisini Kandahar'da Şah ilan etti.⁸³ Bu olay Afganistan tarihinde yaklaşık 40 yıl sürecek taht kavgalarını ve büyük bir iç buhran dönemini beraberinde getirdi. Zaman Şah saltanatı ele aldıktan sonra kardeşlerine sulh yapmak amacıyla mektup göndermiş ancak şehzade Hümayûn, babası Timur Şah tarafından Kandahar valiliğine atandığını ve buranın kendisine ait olduğunu, Zaman Şah'ın şahlığını da tanımadığını belirtmişti. Bunun üzerine Zaman Şah, Payende Han öncülüğündeki ordusunu Kandahar üzerine sevk ederek kardeşi Hümayûn'u buradan çıkardı ve yerine henüz yedi yaşında olan kendi oğlu Kayser'i Kandahar valisi tayin etti.⁸⁴

Kandahar'ın kolaylıkla ele geçirilmesi ve Hümayûn'un işbaşından uzaklaştırılması üzerine Herat valisi Mahmud, Zaman Şah'a haber göndererek af dilemiş ve itaatini bildirmişti. Böylece kısa süre içerisinde Afganistan'ın tamamında iktidarını sağlayan Şehzade Zaman, hemen Afganistan'ın en büyük gelir

⁸¹ G. M. Gubar, a.g.e., s. 379; Muhammed Nabi Serveri, **Tarih-i Muasır-ı Afghanistan**, Kabil 2010, s. 20.

⁸² M. S. Ferheng, a.g.e., s. 191-193.

⁸³ Habibullah Refi, **Tarih-i Fişura Afghanistan**, Pişaver 1999, s.42.

⁸⁴ H. Refi, a.g.e., s. 42.

kaynaklarından olan Pencâb vilayetindeki meselelere yönelmeye başladı. Buraya bir sefer yaparak bölgede zayıflayan hâkimiyetini perçinlemeyi hedeflemekteydi. Ancak Hindistan hâkimiyeti için Peşâver'e doğru hareket ettiği sırada kardeşi Hümayûn'un tekrar Kandahar'a gelerek şehrin hâkimiyetini ele geçirdiği haberini aldı. Aynı anda Buhara Emiri de Belh'i işgal etmiş ve bölgedeki diğer hanlıkları isyana teşvik etmişti. Bunun üzerine Zaman Şah Hindistan seferini ertelleyerek Kandahar üzerine yürüdü ve Hümayûn'u yakalatıp gözlerine mil çektirdi.⁸⁵ Bu haber üzerine Buhara Emiri, Zaman Şah'ın bölgeye bir sefer yapmasından çekinip Belh'i terk etti.⁸⁶

Timur Şah'ın ölümünden istifade eden Sind ve Pencâb zemindarlarının isyanını bastırmak ve bölgede tekrar Afgan hâkimiyetini sağlamak amacıyla 1794 yılında harekete geçen Zaman Şah, bu defa Herat valisi olan kardeşi Şehzade Mahmud'un isyan haberini aldı. Muhammed Han Alizay'ın desteğiyle Kandahar'a gelen Şehzade Mahmud buranın hâkimiyetini ele geçirmişti. Bu haber üzerine Zaman Şah, Sind zemindarını vergiye bağlayarak Kandahar'a döndü. Kandahar yakınında iki kardeşin kuvvetleri Girişk önlerinde karşı karşıya geldi. On beş gün süren çetin bir savaştan sonra Mahmud büyük bir mağlubiyete uğradı ve Ferah vilayetine çekildi. Zaman Şah tarafından takip edilince Herat kalesine sığınan Mahmud, validesi vasıtasıyla Zaman Şah'dan af diledi ve tekrar Herat valiliğine atandı.⁸⁷ Şehzade Mahmud'un valisi bulunduğu Herat vilayeti, Afganistan'ın batısında yer alması ve İran ile sınır teşkil etmesi bakımından oldukça önemliydi. Şehzade Mahmud'un Afganistan tahtına olan ilgisi bu şehri oldukça önemli bir noktaya taşımıştı.

1.1.2. Zaman Şah'ın Hindistan Seferi ve Herat Meselesi

Afganistan'da bir kez daha istikrarı sağlayan Zaman Şah, 1795'de Pencâb'a girdi. Buradaki isyanı bastırdıktan sonra bir süreden beri Sihlerin tehdidi altında bulunan Lahor üzerine yürüdü. 1797'de Lahor'da tekrar hâkimiyet sağlayan Zaman Şah, bölgede yaşayan Müslüman ahalinin takdirini kazandı. Bu sırada Marataların çıkardığı isyan sebebiyle Delhi Sultanı, Zaman Şah'a bir mektup göndererek ondan yardım istemişti. Zaman Şah, Hindistan'a ikinci seferini düzenlemek için İngilizlere

⁸⁵ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 198 vd.

⁸⁶ G. M. Gubar, a.g.e., s. 489.

⁸⁷ M. Hüseyini, a.g.e., s. 11.

Delhi'ye gireceğini bildirmişti. Bu olay bir süreden beri dikkatlerini Kuzey Hindistan'a hasreden İngilizleri oldukça rahatsız etti.⁸⁸

Zaman Şah'ın Hindistan'a yapacağı seferden rahatsız olan İngilizler, Herat'ta bulunan şehzade Mahmud'u kışkırtarak onun tekrar ayaklanmasını sağladı. Bu haber üzerine Zaman Şah, derhal Lahor'dan Kandahar'a döndü ve Herat üzerine bir kez daha sefer yapmak üzere askerî hazırlıklara girişti. Eylül 1797'de Herat yakınlarında kardeşi Mahmud'un ordusunu mağlup etti. Mahmud ve oğlu Kâmuran, Zaman Şah'ın elinden kaçarak İran'a sığındılar. Buradan destek alan Mahmud bir kez daha Herat üzerine yürüdüysede tekrar mağlup oldu. Bu defa Buhara Emirliği'ne sığınmak zorunda kaldı. Ancak Buhara Emiri, Zaman Şah'ın tehditleri sebebiyle Şehzade Mahmud'u Buhara'dan çıkarttı ve Mahmud İran'a sığınmak zorunda kaldı.⁸⁹

Zaman Şah, Herat'ta Şehzade Mahmud'un isyanını bastırdıktan sonra bir kez daha Hindistan'a yöneldi. 1798 yılı başlarında Peşâver'den Lahor'a geçen Zaman Şah, bölgenin zemindarlığını Sihlerin lideri Ranjit Singh'e vererek bölgede istikrarı sağladı. Böylece hem Afganistan'da hem de Kuzey Hindistan'da hâkimiyetini perçinleyen Zaman Şah, bütün ilgisini Hindistan'daki gelişmelere çevirdi.⁹⁰ Bu durum Kuzey Hindistan'da hâkimiyet tesis etmeye çalışan İngilizleri oldukça tedirgin etti. Hindistan genel valisi Lord Wesley, İran'da bulunan diplomat Mehdi Han üzerinden harekete geçti. Zaman Şah'ın Lahor'daki Şîh ahaliye zulüm ettiğine dair dedikoduları Kaçar hükümdarı Muhammed Şah'a ilettili. Bu yalan haberlere inanan Muhammed Şah derhal İran'da bulunan Şehzade Mahmud'a destek vererek onu bir kez daha Herat üzerine sevk etti. Şehzade Mahmud'un güçlü bir kuvvetle Herat'a ilerlediği haberini alan Zaman Şah, Hindistan seferini yapmadan Herat'a geri dönmek zorunda kaldı.⁹¹ Şehzade Mahmud eliyle Herat üzerinde uygulanan baskı sebebiyle Zaman Şah'ın Hindistan seferi tamamen imkânsız hale getirilmiş böylece bölgede İngilizler lehine bir durum oluşturulmuş oldu.⁹²

⁸⁸ G. M. Gubar, a.g.e., s. 489.

⁸⁹ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 32 vd.

⁹⁰ M. S. Ferheng, a.g.e., s.201.

⁹¹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 204.

⁹² Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-i Siyasi-i İran ve İngiltere der Karni Nuzdahum*, C.I, Tahran 1949, s. 11.

Zaman Şah, İran'ın desteğini alarak Herat üzerine ilerleyen Şehzade Mahmud ile ilgili olarak derhal Kaçar sarayına elçi gönderdi. Yapılan görüşmelerde her iki tarafın da savaştan yana olmadığı ve Kaçar hanedanlığının Şehzade Mahmud'u Herat valisi olarak görmek istediği Zaman Şah'a bildirildi. Bunun üzerine iki devlet arasında birbirlerinin iç işlerine karışmama yönünde bir anlaşma tanzim edildi. Zaman Şah'ın, İran'ın desteğini alan Şehzade Mahmud'un Herat seferini, diplomasiyi kullanarak engellemiş olması büyük bir başarıydı. İngilizler, İran ile Afganistan arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanmasından oldukça rahatsız olmuşlardı. Batıda rahat bir nefes alacak olan Afganistan'ın Hindistan'a yönelebileceğini bilen İngilizler 1800 yılında İran'a bir elçi göndererek, İran ile bir ittifak antlaşması zemini aradı. İki devlet arasında 1801 tarihinde aşağıdaki maddeleri içeren bir antlaşma imzalandı.

Bu anlaşmaya göre;

- 1- Afganistan Hindistan'a müdahale edecek olursa İran ordusu Afganistan'a girecek ve bu bölgeyi tahrip edecektir,*
- 2- Afganistan ile İran arasında yapılacak olan bir dostluk anlaşmasında İngiltere'ye karşı bir saldırı olmayacağının teminatı verilecek,*
- 3- Fransa veya Afganistan, İran'a herhangi bir saldırıda bulunursa İngiltere İran'a yardımda bulunacak,*
- 4- İngiltere'nin İran ile savaşan devletlerle barış yapması durumunda bu devletlerle İran'ı da barıştıracak, ancak bu barışı sağlayamazsa İran'a sağladığı yardımı kesmeyecektir,*
- 5- Fransızlar İran'a ait ada ve kıyıları ele geçirmek isterse İngiltere buna karşı yardımda bulunacak ve İran, Fransızlara ticari amaçlı hiçbir yer vermeyecektir.⁹³*

1.1.3. Herat Valisi Şehzade Mahmud'un Afganistan Tahtına Çıkması

Zaman Şah, hükümranlılığı döneminde selefi Timur Şah'ın merkezi otoritenin güçlendirilmesine ilişkin hamlelerini devam ettirerek vezirlik makamına o vakte kadar

⁹³ O. Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)*, Malatya 1996, s. 41.

bu görevde kendilerinden biri olmasına alışkın Dürranî aşiretinden birini getirmek yerine, Sadozay aşiretinden Rahmetullah Han'ı getirmişti. Zaman Şah'ın bu tutumuna öfkelenen Dürranî Aşireti Rahmetullah Han'ı öldürmeye ve Zaman Şah'ı tahttan indirerek yerine bu dönemde Peşâver valisi olan Şehzade Şücaü'l-mülk'ü getirmeyi planlamışlarsa da Rahmetullah Han'ın bu durumu haber almasıyla suikast girişimleri başarısız olmuştu. Zaman Şah, kendisine karşı gelişen muhalefetin liderlerini saraya davet etmiş ve Barakzayların meşhur liderleri Payende Han dâhil hepsini öldürtmüştü.

Bu sırada Zaman Şah'a karşı ciddi bir muhalefet bloğu ortaya çıkmıştı. Zaman Şah'ın Horasan hâkimiyetine darbe indirmek isteyen Kaçarlar ile Kuzey Hindistan'a düzenlediği seferlere karşı çıkan İngilizler tarafından kurulan "Zaman Şah karşıtı cepheye" şimdi Şehzade Mahmud ve Şehzade Firuzeddin de dâhil olmuştu.⁹⁴ Payende Han'ın öldürülmesiyle birlikte bu cepheye Payende Han'ın oğlu Feth Han ve kardeşleri de katılmış oldu.⁹⁵ Şehzade Mahmud, Kâbil'de Zaman Şah'a karşı gelişen muhalefeti çok iyi değerlendirdi. Firuzeddin Mirza'nın maddi desteği ile hazırlanan kuvvetler, Kâbil üzerine yürüdü. 25 Haziran 1801'de Zaman Şah tahttan indirildi ve gözlerine mil çekildi.⁹⁶ Kâbil'de Şah ilan edilen Mahmud, özellikle İngilizler ve İran'ın desteği ile kısa sürede Afganistan'da hâkimiyetini sağladı.⁹⁷ Böylece İngilizler, İran'ın da yardımıyla Kuzey Hindistan üzerinde ciddi tehdit gördükleri Zaman Şah'ı iktidardan uzaklaştırmış, kendileri ile uyumlu çalışacak birini Afganistan tahtına geçirmiş oldular.

Mahmud Şah, kendisine tahta çıkmasında yardımcı olan Payende Han'ın oğulları Feth Han ve Ekrem Han'ı vezir tayin edip, Şir Muhammed Han ve Molla Muhammed Seyyid Han'a da devlet işlerinde görevler vererek kendi kadrosunu oluşturmaya çalışmıştı. Herat valiliğine Şehzade Firuzeddin'i, Keşmir valiliğine Zaman Şah döneminde hapse bulunan Abdullah Han'ı tayin etmişti. Bu hanlara güvenen Mahmud Şah, devlet işlerini aksatarak zevk-ü sefaya dalmış ve Afgan halkının tepkisine neden olmuştu. Mahmud Şah'ın iktidarında Afganistan siyasi ve ekonomik

⁹⁴ J. B. Kelly, **Britain and the Persian Gulf 1795-1880**, Oxford 1968, s.69.

⁹⁵ O. Yazıcı, Afganistan'da, s.47.

⁹⁶ Fazlullah Kavari, **Târik-e Du'l-Qarnayn**, C.II, (ed. Naser Afsarfar), Tahran 2001, s. 172-173.

⁹⁷ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 213.

olarak çöküş dönemine girdi. İranlılar 1803’de Horasan’ı, Rusya ise Merv şehrini zapt ettiler. Bu durumdan faydalanan ve Pencâb bölgesinde etkin bir güç olan Sihler, isyan ederek bağımsız davranmaya başladılar.

Mahmud Şah’ın Afganistan’daki kötü yönetimine Peşâver valisi Şücaü’l-mülk isyan etti. Mahmud Şah’ın saltanatını ortadan kaldırmak için Abdurrahman Han öncülüğündeki Gılcaı ordusuyla önce Gazne ve Logar’ı ele geçiren Şücaü’l-mülk, ardından Kâbil üzerine yürüdü. Ancak Mahmud Şah ile Kâbil yakınlarında giriştiği iki savaşı da kaybetti. Ordusundan altı bin kişi bu savaşlarda öldürüldü. Şücaü’l-mülk, bu başarısız girişimi sonucunda Peşâver hâkimiyetini de kaybetti.⁹⁸

1.1.4.Şücaü’l-mülk’ün Afgan Tahtına Çıkışı

Afganistan’da halk keyfi hareket eden Mahmud Şah’ın iktidarından büyük rahatsızlık duymaya başlamış, buna bir de 1804’de meydana gelen Sünni-Şii mezhep çatışmaları eklenince Mahmud Şah’ın saltanatının sonu görülmüştü. Afganistan’daki kargaşaya son vermek için büyük mücadele veren Feth Han, her ne kadar bu çatışmaları durdurmaya çalışmışsa da onun Bamiyan’a gidişini fırsat bilen halk, Bâlâhisar sarayının etrafını sararak isyan etti. Bu isyan üzerine halkın ve devlet ileri gelenlerinin çoğunluğu Şücaü’l-mülk’ün tarafına geçti. Şücaü’l-mülk bu davete hemen cevap verdi ve Kâbil önlerine geldi. Bu durumu haber alan Feth Han şehre geldiyse de Şücaü’l-mülk’e karşı yenildi. Zaferin ardından Bâlâhisar’a giren Şücaü’l-mülk, Mahmud Şah’ı tahttan indirip hapsederek tahta çıktı.⁹⁹

Şücaü’l-mülk tahta geçince ilk iş olarak kendi devlet erkânını oluşturmak üzere harekete geçti. Şir Muhammed Han’ı vezir tayin ettikten sonra Afganistan iç huzurunu sağlamak üzere aralarında husumet bulunan Sadozay ve Barakzay ailelerinin ileri gelenlerini topladı. Sabık Vezir Feth Han affedildi.¹⁰⁰ Ancak buna rağmen Feth Han, Şücaü’l-mülk’ü tahttan indirip Kandahar valiliğinde bulunan Zaman Şah’ın oğlu olan Kayser’i tahta çıkması için isyana teşvik etti. Kandahar’da bağımsızlığını ilan eden Kayser, Kâbil’e doğru yürüdü. Ancak Kayser’in ordusunda yer alan Feyzullah Han’ın

⁹⁸ G. M. Gubar, a.g.e., s. 367 vd.

⁹⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 218 vd.; O. Yazıcı, Afganistan..., s. 49-69; M. Hüseyini, a.g.e., s. 14-16.

¹⁰⁰ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 220.

Şücaü'l-mülk'ün tarafına geçmesiyle Kayser ve Feth Han, Kandahar'a geri dönmek zorunda kaldılar.

Feth Han'ın isyanının bastırılmasından sonra Şücaü'l-mülk'ün veziri Şir Muhammed Han ile arası bozulmuştu. Bu iki güçlü devlet adamı ittifak ederek Şücaü'l-mülk'ün yerine iktidara hanedanın diğer üyelerinden birini getirmek için harekete geçtiler. 1808 yılında Kayser Han tekrar ayaklandı ancak başarılı olamadı. Bu ayaklanmada Şir Muhammed Han hayatını kaybetti. Şir Muhammed Han'ın ölümü üzerine Keşmir valisi olan Ata Muhammed Han isyan etti. Diğer taraftan Kandahar'da bulunan sabık hükümdar Mahmud Şah, Feth Han'ın desteğiyle Kandahar'da kendisini yeniden şah ilan etti. İki ateş arasında kalan Şücaü'l-mülk önce Kandahar üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Mahmud Şah ile Feth Han bu harekâttan kaçarak canlarını kurtarmayı başardılar.¹⁰¹ Şücaü'l-mülk daha sonra Şir Muhammed'in oğlu Ata Muhammed'in isyanını bastırmak için Peşâver'e gidip bu isyanı da bastırdı.

1.2. Herat Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi

Afgan yönetiminin iç buhran döneminde, Avrupa'da bölge tarihini yakından ilgilendiren bir takım gelişmeler yaşanmıştı. Bu yıllarda Avrupa'da Napolyon'un agresif politikası ve Çar I. Petro'dan bu yana güneye yayılmak isteyen Rusya'nın etkinlikleri ile, bu bölge önemli güç mücadelelerinin yaşandığı bir saha haline gelmişti. Hindistan'da etkinliğini arttırmak ve İngilizleri bu bölgeden tamamen çıkarmak isteyen Napolyon, bu bölgedeki ortak çıkarlarını göz önünde bulundurarak 7 Temmuz 1807'de Rusya ile Tilsit Anlaşmasını imzalamıştır.

Bu anlaşmaya göre;

1. *Çarlık Rusyası ve Fransa, İngiltereye karşı kıta ablukasına katılacak,*
2. *Çarlık Rusyası Napolyonun kurmuş olduğu krallıklarla yeni kuracağı Vestfalya Krallığını ve Ren birliğini tanıyacak,*
3. *Fransa, Prusya topraklarından çekilecek,*

¹⁰¹ M. S. Ferheng. a.g.e., s. 231.

4. *Fransa ve Çarlık Rusyası, eğer Bab-ı Âli, Fransa aracılığıyla teklif edilen barış şartlarını kabul etmezse, birlikte Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan edecekler ve onu aralarında paylaşacaklar.*

Böylece Rusya ve Fransa, İngiltere'ye karşı Avrupa'da ve Asya'da birlikte hareket edeceklerdi.¹⁰²

7 Temmuz 1807'de Rusya ile Fransa arasında imzalanan Tilsit Antlaşmasında öne çıkan maddelerden birini, İngilizlerin Hindistan'daki sömürgelerine Karadeniz'in kuzeyinden geçip Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden ulaşma amacı oluşturuyordu.¹⁰³ Bu antlaşma üzerine İngilizler derhal harekete geçerek hem İran hem de Afganistan ile ittifak antlaşmalarının yolunu aramaya başlamışlardı. Bu hususta siyasî temsilci sıfatıyla Mounsturuat Elphistone'u o sırada Peşâver'de bulunan Şücaü'l-mülk'e gönderdiler. Ondan Fransa ve Rusya'nın Hindistan üzerine yapacakları bir sefere karşı ittifak teklif etmiş ve Hindistan'daki İngiliz varlığının tehlikeye düşmesini engellemek istemişlerdi. Şücaü'l-mülk, İngilizlerin Afgan topraklarında hak iddia edebilecekleri düşüncesiyle ilkin görüşmek istememiş, daha sonra İngiltere'nin Rusya ve Fransa'ya karşı savunma politikası uyguladığını anlayınca 17 Haziran 1809'da Afgan vezirleri Muhammed Ekrem Eminü'l-mülk ve Hazinedâr Abül Hasan, İngiliz temsilcisiyle görüşerek taraflar arasında aşağıdaki maddeleri içeren bir antlaşma tanzim edildi.

Bu anlaşmaya göre;

1. *Şayet İran veya Fransa, Afganistan sınırlarını taciz ederse Hindistan'daki İngiliz güçleri devreye girecektir.*
2. *Böylece İngilizler ellerinden geldiği kadar savaş masrafını üzerlerine alacaklardır,*

¹⁰² Olcay Özkaya Duman, "Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa'nın Orta-Doğu Diplomasisi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VI, S. 11, 2009, s. 530 vd.

¹⁰³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Ankara 2003, s.67.

3. İki devlet dost kalacak; Afganistan, Fransa'nın sınırına girmesine izin vermeyecek, İngiltere ve Afganistan birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar.¹⁰⁴

İngilizler, Hindistan'daki varlığını korumak için Afganistan ile yaptıkları bu antlaşmaya ilaveten Pencâb'ta bağımsızlığını ilan eden Ranjit Singh ve İran ile de benzer antlaşmalar yaptı. Bu anlaşmalarla kendilerini güvence altına almışlardı.

1.3. Mahmud Şah'ın Tekrar Kâbil Tahtına Çıkışı

Şücaü'l-mülk'ün Peşâver'de olmasını fırsat bilen kardeşi Mahmud, Feth Han'ın liderlik ettiği hanların desteğini de alarak önce Kandahar'ı daha sonra da Kâbil'i ele geçirip kendisini şah ilan ettirdi. Bu olay üzerine hızla Kâbil'e gelmek isteyen Şücaü'l-mülk, Mahmud'un kuvvetleriyle Nemle bölgesinde karşılaştı. Ancak bu savaşta Şücaü'l-mülk'ün komutanı Medet Han 4000 süvariyle Mahmud'un ordusuna katıldı. Bu olay üzerine Şücaü'l-mülk savaşı kaybedip Peşâver'e çekildi. Fakat burada Keşmir valisi tarafından hapsedildi. Daha sonra Şücaü'l-mülk buradan kaçarak Hindistan yönetimindeki İngilizlere sığındı. Bu olay İngilizlere Afgan iç işlerine doğrudan müdahale etme fırsatı verdi. Bu durum Afganlar ile İngilizlerin karşı karşıya gelmesine neden olacak ve yaşanan çatışmalar savaşa dönüşecektir.¹⁰⁵

Şücaü'l-mülk'ü devirerek tahta çıkan Mahmud Şah, devlet yönetimini tekrar Feth Han'a bırakmıştı. Feth Han iktidarda söz sahibi olduktan sonra nüfuzunu arttırmak için 18 kardeşini Afganistan'ın diğer şehirlerinde valilik görevlerine getirerek kendisinin etkin olduğu bir yönetim politikası izledi. Kardeşlerinden Dost Muhammed Huzistan valiliğine, Muhammed Azam Keşmir valiliğine, Kûhendil Kandahar valiliğine getirilmiştir. Feth Han, Belucistan ve Sind gibi isyan çıkaran şehirlerin hâkimiyetini sağlayarak halkın güvenini ve sevgisini kazandı. Bu durum Mahmud Şah'ın oğlu Kâmuran'ın rahatsız olmasına yol açmıştır.

¹⁰⁴ M. N. Serveri, a.g.e., s. 17 vd.; Habibi, a.g.e., s. 398.

¹⁰⁵ O. Yazıcı, Afganistan'da, s.49-69.

1.4.İran'ın Herat Üzerine Yönelmesi ve Afganistan'da Saltanat Değişikliği

Bu dönemde Afganistan için bir başka tehdit de İran'da hâkimiyetini perçinleyen Kaçar Hanedanlığı olmuştur. Kaçarlar İran'ın bir parçası olarak gördükleri Herat'ta tekrar hâkimiyet kurmak istiyorlardı. Feth Ali Han Kaçar, 1816 yılında Hasan Ali Mirza önderliğinde Herat'a asker sevk etti. Bu durum Afganlar arasında büyük infial uyandırdı. Herat'da vali olarak görev yapan Şehzade Firuzeddin, yaklaşan tehlikeye karşı Mahmud Şah'tan yardım istedi. Mahmud Şah, Feth Han ve kardeşlerin Pürdil Han, Şirdil Han, Kûhendil Han ve Dost Muhammed Han'ın da bulunduğu bir orduyu Herat'a sevk etti. Afgan ordusu 1817'de Herat yakınlarında bulunan İslâm Kale (Kâfir Kale) civarında yakaladığı Kaçar ordusunu mağlup ederek Herat'ın işgalini önledi. Bu başarı Feth Han ve kardeşlerinin Afgan toplumu içerisindeki şöhretlerini artırdı. Ancak bu başarı gerek Şehzade Kâmuran ve gerekse Mahmud Şah'ın etrafındaki devlet ileri gelenlerinde büyük bir kıskançlıkla karşılandı. Feth Han, Şah'ın rızası olmadan böyle bir savaşa giriştiği için gözlerine mil çekilerek hapsedildi.¹⁰⁶ Diğer şehirlerde vali olarak bulunan kardeşleri ise iş başından uzaklaştırıldı. Afganistan dâhilinde bu olaylar yaşanırken Kaçarlar Herat şehrini ele geçirdiler. Bu oldu-bitti karşısında Mahmud Şah, Kaçarların Herat hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.¹⁰⁷

Feth Han'ın hapsedilmesi üzerine kardeşleri, Mahmud Şah ve Herat'taki Kaçarlı yöneticilere karşı büyük bir mücadeleye giriştiler. Feth Han'ın Huzistan valisi olan ve bir müddetten beri Keşmir'de hapsedilmiş bulunan kardeşi Dost Muhammed Han, hapisten kaçarak Peşâver'e gelip burada Timur Şah'ın oğullarından Şehzade Eyüb'ü "Şah" ilan etti. Dost Muhammed'in amacı Afganistan'a dönerek kardeşleriyle birleşmek ve Barakzayları tekrar devlet işlerinde etkin kılmaktı. Dost Muhammed'in Peşâver'i ele geçirdiğini duyan Mahmud Şah, torunu olan Cihangir'i Kâbil'de bırakıp derhal Gazne'ye geçerek burada Şehzade Kâmuran'ı beklemeye başladı. Dost Muhammed Kâbil'in boş olduğu haberini alınca hemen başkent üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Kâbil'in düştüğü haberini alan Mahmud Şah, otuz bin kişiyle Kâbil üzerine yürüdü. Ancak Kâbil'i ele geçiremedi. Bu sırada eski veziri Feth Han'a kardeşlerinin faaliyetlerine son vermesini isteyen bir mektup yazmış ancak bu isteğine

¹⁰⁶ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 233 vd.

¹⁰⁷ Robert Grant Watson, *A History of Persia*, Londra 1866, s. 180.

Feth Han olumlu cevap vermemiřti. Olumsuz cevap alan Mahmud řah, Feth Han'ın öldürölmesini emretti.¹⁰⁸ Bu olay üzerine Feth Han'ın dięer kardeřleri řirdil Han ve Kűhendil Han Kandahar üzerine saldırarak řehri ele geęirdiler.¹⁰⁹ Mahmud řah ve oęlu Kűmuran Herat'a kaętı. Bűylece Herat harię Afganistan'ın dięer kısımları Dost Muhammed ve kardeřlerinin eline geęmiř oldu. Bu olay Afganistan tarihinde Sadozaylar dűneminin kapanıp Barakzaylar dűneminin bařlamasına sebep oldu.

1.4.1. Rusya'nın Afganistan'a Yűnelmesi

XIX. yűzyılın bařlarından itibaren İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inmek isteyen Fransa'nın Hindistan ile alakalı amaęları akim kalmıřsa da Rusya harekete geęerek Asya'da yayılma planlarını uygulamaya koymuřtur. İran'a yűnelerek 1813 yılında Kaęar ordusunu maęlup eden Rusya, bu savař neticesinde 12 Ekim 1813'te Gűlistan Anlařmasını imzalamıřtır. Bu anlařmaya gűre Aras Nehri'ne kadar olan bűlge Rusların eline geęmiřtir. İngiliz hűkűmeti, İran'ı Rus tehdidine karřı korumak ve kendi ęıkarları doęrultusunda elde etmiř olduęu nűfuzunu korumak üzere 14 Kasım 1814'te İran'daki Kaęar hűkűmetiyle bir dostluk ve ticaret anlařması daha yapmıřtır.

Bu anlařmaya gűre;

- 1. İranlı'lar her hangi bir Avrupa gűcűnűn İran toprakları üzerinden Hindistan'a sefer yapmalarına műsaade etmeyecek,*
- 2. İngilizler, Rusya ile İran arasındaki anlaşmazlıkları halletmek için arabuluculuk yapacak,*
- 3. İngiliz hűkűmeti, İran devletinin ięinde bulunduęu kűtű durumdan kurtulmak ięin İran'a 83.000 sterlin űdeyecektir.*

¹⁰⁸ M. N. Serveri, a.g.e., s. 19.

¹⁰⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 235.

İngilizlerle imzaladığı bu antlaşmaya güvenen İran, Rus Çarı I. Aleksandır'ın ölümü ile ortaya çıkan zayıflıktan faydalanmak için Feth Ali Şah önderliğinde Rusya'ya savaş ilan etmiş fakat İngilizlerden beklediği desteği alamamıştır.¹¹⁰

1826 yılında başlayan Rus-İran savaşı, 1828 yılında İranlıların, İngilizlerden bekledikleri yardımı alamamaları neticesinde, yenilgiyle son bulmuş ve Rusya 22 Şubat 1828'de Türkmençay Anlaşmasıyla İran'ın üzerinde hâkimiyet kurmuştur.¹¹¹

Bu antlaşmaya göre;

1. ve 2. maddelerde; *ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olması kabul edilmiştir.*

3. maddeye göre; *İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.*

4. maddede, *İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken,*

5. maddede, *tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.*

6. maddede *İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.*

7. maddede *Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.*

8. maddeye göre, *Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.*

9. maddede *karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken,*

10. maddede *karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.*

¹¹⁰ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s.36-37.

¹¹¹ O. Yazıcı, a.g.e., s.75.

11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.

12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.

13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.

14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.

15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.

16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.¹¹²

Türkmençay Anlaşması ile beraber İranlılar tamamen Rusya'nın etkisi altına girerken, İngilizlerin İran'daki itibarları gittikçe azalmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki isyanlarla uğraşmasını fırsat bilip Kafkaslarda yürüttüğü bu harekâtı başarı ile sürdürerek, bu coğrafyadaki dengeleri temelden sarsmıştır. Rusya'nın bu antlaşmayla İran'ı nüfuzu altına alması ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı tehdit edebilecek bir mevkiye gelmesi İngiliz kamuoyunda büyük tepkilere yol açmış, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin Rus tehdidi ile karşı karşıya olduğu fikri yayılmaya başlamıştı.¹¹³

Rusya'nın bölgede nüfuzunu arttırması, Hindistan'ı ve Afganistan'ı tehdit edebilecek konuma gelmesi, İngiliz basınında büyük yankı oluşturmıştır. Sir John McNeill Hazar Denizi'ne hâkim olmuş ve İran'ı işgal etmiş olan Rusların, Hindistan'a kadar olan amaçlarında yolun yarısını çoktan katetmiş olduklarını vurgulayan

¹¹²Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2008, S. 36, s. 184-199.

¹¹³W. Barthold, a.g.e., s.27.

makalesi, İngiliz hükümetini Rusların Asya politikasına karşı harekete geçirmeye zorlamıştır.¹¹⁴

1.4.2. Rusya'nın İran'ı Herat Üzerine Kışkırtması

Yapılan Türkmençay antlaşmasıyla İran'da nüfuzu artan Rusya, Tahran'daki büyükelçileri Kont Simonin vasıtasıyla Türkistan ve Afganistan yönünde ilerlemek için İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemesi için teşvik etmeye başlamıştır. Kont Simonin İran veliahdı olan Abbas Mirza vasıtasıyla İran hükümetine eğer İran, Herat ve Merv istikametinde ilerlerse kendilerine yardım edeceklerini ve almakta oldukları savaş tazminatından vazgeçebileceklerini bildirmişlerdi. İran Hükümeti Rusların sunduğu bu teklifleri kabul ederek Herat'ı ele geçirmek için savaş hazırlıklarına başlamıştır.¹¹⁵

Bu dönemde Afganistan'da iktidarda Barakzaylar olmasına rağmen Herat Sadozaylardan Mahmut Şah'ın oğlu Kâmuran tarafından idare edilmekteydi. Rusya'nın desteğini alan İran, Türkistan ve Afganistan istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Kafkaslar, İran ve Türkistan bölgelerinde Rusya'nın ilerlemesi, Rus nüfus sahasını Hindistan'a kadar ilerletmiş, bu durum da o dönemde Hindistan'ı ellerinde bulunduran İngilizleri rahatsız etmişti. Rusların ilk amacı Afganistan'ın stratejik açıdan büyük ehemmiyeti olan Herat şehrini almaktı. Bu emellerini gerçekleştirebilmek için Ruslar, İran'ı kullanmaya başlamışlardı. 1833'de Rusların desteğini alan İran, Herat üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. İngilizler bu haberi aldıktan sonra Afganistan'ın müttefiki olduğunu göstermek için Afgan ordusuna silah ve teçhizatın yanında mahir subaylarını da göndermiştir.¹¹⁶Bu sırada Abbas Mirza'nın ansızın ölümü nedeniyle kuşatma kaldırılmış ve İran ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Rusya, Herat'ı almaktan vazgeçmeyecek ve İran'ı sürekli burayı almaya teşvik edecektir.¹¹⁷

¹¹⁴ M. Saray, Afganistan ve Türkler, s.23.

¹¹⁵ M. Saray, Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti, s.405; O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 37.

¹¹⁶ M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", İÜFTED, 1981, S.10-11, s. 289; O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 38.

¹¹⁷ M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", s. 290 vd.

Barakzay aşiretinden Dost Muhammed'in başa geçmesi ile Sadozaylı Mahmud Şah ve oğlu Kâmuran Herat'a kaçmış ve bu bölge Afgan ve İran devleti arasında özerk bir bölge olarak kalmışsa da bölgede Afgan devletinden ziyade İran nüfuzu bulunmaktaydı. On yılı aşkın süredir İranlıların kesin nüfuzu altında bulunan Herat'ta ve Horasan'ın birçok yerinde İran karşıtı rahatsızlık artmaya başlamıştı. 1830 yılında İran Şahı Feth Ali Şah, İngilizlerin bölgedeki endişelerinin, dolayısıyla bölgedeki etkin hamlelerin, önüne geçebilmek için Azerbaycan'da bulunan önemli liderlerden Abbas Mirza'yı Herat'ı almak ve Horasan bölgesindeki taşkınlıkları bastırmak için görevlendirmiştir. İngilizler ise Herat bölgesinin Rusya ile İran arasında özerk bir tampon bölge olarak kalmasını istemekteydi.¹¹⁸

İngilizler, Rus-İran yakınlaşmasını kendi çıkarlarına karşı bir hareket olarak değerlendirmişlerdi. Bundan dolayı -Hindistan'ın müdafaasını sağlamak amacıyla- faaliyetlerinin merkezini İran'dan Afganistan'a taşımışlardı. İngilizler ayrıca Hive Hanlığı ile de dostluk ilişkilerini geliştirerek, Rusya'nın Hindistan'a ilerlemesine engel olmaya çalışmak istemişlerdi. İngilizler, subayları olan Yüzbaşı Arthur Conolly ile Yüzbaşı Aleksander Burnes'i fahri elçileri olarak 1832'de İran, Türkistan Hanlıkları ve Afganistan'ı ziyarete göndererek İngiliz nüfusunun yayılmasını sağlamak istemişlerdi.¹¹⁹

¹¹⁸A. Amanat, a.g.e. s. 219-224.

¹¹⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 256.

İKİNCİ BÖLÜM

DOST MUHAMMED HAN ZAMANINDA HERAT (1834-1842)

2.1. Dost Muhammed Han'ın İlk Saltanat Dönemi

Dost Muhammed Han, Kâbil'de saltanat tahtına Timur Şah'ın oğlu Eyüp Mirza'yı oturtuktan sonra kardeşi Muhammed Azam Han'ı buraya davet edip kendisi Gazne'ye çekildi. Diğer kardeşi Kühendil Han'ı Kandahar'a vali tayin ederek burada Şücaü'l-mülk'ün faaliyetlerini kontrol altına aldırdı. Böylece Payende Han ve Feth Han'dan sonra Dost Muhammed Han ve kardeşleri ile Barakzaylar bir kez daha Afganistan devlet yönetiminde ipleri ellerine almış oldular.

Barakzayların dolaylı idaresi altındaki Afganistan'da tam anlamıyla fetret dönemi diyebileceğimiz bir dönem yaşandı. Her şeyden evvel İngiltere ve Rusya gibi iki emperyalist güç ile onların desteğini alan İran ve Kuzey Hindistan'daki zemindarların Afganistan sınırlarına dayandığı bu dönemde oldukça büyük toprak kayıpları yaşandı. Mahmud Şah ve oğlu Kâmuran Mirza'nın Herat'ta bağımsız bir şekilde siyasî faaliyetlerde bulunmaları Afganistan'ın bütünlüğünü bozan en önemli olaydı. Öte yandan Hindistan'da İngilizler ile anlaşılan Sihler, 1818'de Multan'ı, 1819'da Keşmir'i ve Dere-i Gazi Han'ı, 1821'de Dere-i İsmail Han'ı işgal ederek bölgedeki etkinliklerini artırmışlardı.¹²⁰ Sihler 1822'de İndus nehrini geçerek Peşâver önlerine kadar sokulunca Muhammed Azam Han 1823 yılında Peşâver üzerine yürüdüysen de kardeşi Yar Muhammed Han'ın ihaneti sonucunda savaşı Sihler kazandı. Ranjit Singh'in Peşâver'in yönetimini Yar Muhammed Han'a verme sözü savaşın kaybedilmesine sebep olmuştu.¹²¹

Bu savaşta Muhammed Azam Han ölürken, yerine oğlu Serdar Habibullah Han geçti. Amcası Kandahar hakîmi Pürdil Han'ın desteği ile Kâbil'de Eyyüp Şah'ı tahttan indirip 87 yıllık Sadozay hanedanlığına son veren ve kendisini Afganistan hükümdarı ilan eden Habibullah Han'ın bu girişimine ilk tepki kardeşlerinden ve amcalarından geldi. Şirdil Han, 1826 yılında Kâbil üzerine yürüyerek şehri ele geçirip iktidarını ilan

¹²⁰ Kemal Kahraman, "Dost Muhammed", *DiA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 510.

¹²¹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 240 vd.

etti. Ancak onun Kandahar'a giderken yolda ölümü üzerine Gazne valisi Dost Muhammed Han, 1827 tarihinde Kâbil'i ele geçirip Afganistan tahtına oturdu. Onun hâkimiyetine de kardeşi Pürdil Han itiraz ettiyse de taraflar arasında Mukur bölgesinde yapılan savaşta Pürdil Han, başlayan kolera salgını nedeniyle barış yapmak zorunda kaldı. Taraflar arasında yapılan antlaşmaya göre Pürdil Han Kâbil, Gazne ve etrafının Dost Muhammed'in hâkimiyetinde olduğunu kabul etmiş, karşılığında bir miktar para ve Sind bölgesinin hâkimiyeti için askeri yardım sözü almıştı. Yaşanan bu olaylar sonucunda Afgan Devleti 4 merkeze bölündü. Bunlar; Kâbil, Herat, Peşâver ve Kandahar bölgeleriydi. Bunlardan sadece Herat şehri Sadozaylardan Mahmud ve Kâmuran'a, diğer merkezler ise Muhammedzay hanedanlığına aitti.¹²²

Uzun zamandır Hindistan'daki İngilizler himayesinde yaşayan Şücaü'l-mülk, tekrar tahta geçmek için hem İngilizlerin hem de Sihlerin desteğini sağladı. 1833'de İngiliz hizmetinde olan İskoç generalı Compbell önderliğinde Şücaü'l-mülk Kandahar'a hareket etmişse de Dost Muhammed Han, tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Onun ordusunda bulunan birçok kişi ve İskoç generalini esir alındı. Bu olaydan sonra Dost Muhammed, İdgâh camisinde Kâbil'de meşhur vaiz Mir Ahmed'in oğlu Mir Hacı'nın elinden taç giyerek tahta çıktı. Kâbil'de bulunan ahali bu duruma, 40 yıldır devam eden taht kavgalarından dolayı tepki göstermemişti.¹²³ Bu tarihten itibaren Afgan Hükümdarlarına Şah yerine Emir denmeye başlanmıştı.¹²⁴

2.1.1. Herat Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi

1834 yılında İran Şahı Feth Ali vefat etmiş yerine Muhammed Şah geçmiştir. Bu saltanat değişikliğini fırsat bilen İngilizler Tahran'a dostluk heyetini gönderip Muhammed Şah'ın tahta çıkışını tebrik ederek İran ile zayıflamış olan ilişkilerini güçlendirmek istemişlerdi. Fakat bekledikleri gibi bir karşılama bulamamışlardı. İngilizlerin Tahran büyük elçisi Ellis, bu karşılama sonrası İran'daki Rus nüfuzunun oldukça büyük olduğunu anlatan bir mektupta Rus Elçisi Simoniç'in Şah'a Herat'ı kuşatması ve kuşatma sırasında her türlü yardımın sağlanacağı konusunda telkinlerinden bahsetmiş. Bunun yanında Rus elçi ile İngiltere hükümetinin

¹²² F. Kavari, a.g.e., s. 514; G. M. Gubar, a.g.e., s. 514.

¹²³ O. Yazıcı, Modern Afganistan'ın, s. 34; Fraser-Tytler, W. K., **Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950, s. 69-73.

¹²⁴ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 245; M. Saray, Afganistan ve Türkler, s.40; K. Kahraman, a.g.m., s. 510.

Hindistan'daki güvenliği adına Afganistan'a sınır olarak gördüğünü, Herat kuşatmasının düşmanca bir hareket olarak algılanacağını aktarmıştır. Fakat İngiliz Büyükelçi Ellis, Rus-İran yakınlaşmasını ve İran'ın Herat'a seferini engelleme görevini yerine getirememesinden dolayı görevden alınmıştır.¹²⁵

İngiltere hükümeti Tahran Büyükelçiliği'ne McNeill'ı atayarak İran Şah'ının Herat seferini engellemeye çabalamıştır. 1837'de McNeill İran'ın durumu hakkında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone'a bir rapor göndermiş, bu raporunda *"Hindistan'daki emniyetimiz için büyük önem taşıyan Herat, başka kuvvetlerin etkisi altındaki İran Şahı'nın eline geçmemelidir"* diyerek İngiltere Hükümetini uyarmıştır.¹²⁶

Bunun üzerine İngiltere'nin Hindistan'daki genel valisi Lord Auckland, McNeil¹²⁷ ile orada bulunan ajanların fikirlerini alarak savaş dâhil ne yapılması gerekiyorsa o şekilde hareket edebilmesi için kendisine tam yetki verildiğini bildirmiştir.¹²⁸

Hindistan genel valiliğine atanan Lord Auckland'a tebrik mektubu gönderen Dost Muhammed, Sihler konusunda Peşâver hadisesi için İngilizlerden arabulucu olmalarını istemiştir. Lord Auckland Dost Muhammed'in bu isteğine karşılık, 1837'de Türkistan üzerinde büyük bir etkisi olan Alexander Burnes'i siyasi ve ticari ilişkiler sorumlusu olarak Kâbil'e Dost Muhammed'in yanına göndermiştir. Burada Alexander Burnes Dost Muhammed tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Rusların desteği ile İranlıların Herat'ı kuşatmasının, İngiliz politikalarını Afganistan ile iyi ilişkiler kuracak biçimde değiştirdiği görülmektedir. Ruslar bu durumu engellemek için Yüzbaşı Vitkovitch'i Kâbil'e göndererek, İngiliz-Afgan yakınlaşmasına karşı etkin hamleler üretmeye çabalamışlardır.¹²⁹

Dost Muhammed ile görüşen Burnes konuşmanın neticesini Lord Auckland'e yazdığı ikinci bir mektupla bildirerek Sihlere karşı Afganların desteklenmesi

¹²⁵ M. Saray, Afganistan ve Türkler, s. 25.

¹²⁶ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s. 80.

¹²⁷ Mehmet Hüseyin Razanhan, **Ber Resii Delayili Nakemi Mahmudşah der İade-i Hükümeti İran Ber Şehri Herat**, Isfahan 2013, s. 732- 737.

¹²⁸ M. S. Feyzi, a.g.e, s. 113.

¹²⁹ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s. 83; M. Hüseyini, a.g.e., s. 26.

gerektiğini bildirmiştir. İngilizlerin Hindistan'a hükmederken korudukları denge politikasında önemli yeri olan ve İngilizlerle kurdukları iyi ilişkiler neticesinde hayli güçlenmiş olan Sihlere karşı Afganların desteklenmesine karşı çıkan yardımcılarının da etkisi ile Auckland, Burnes'in önerisini reddetmiştir. Nitekim Afgan yönetimi ile herhangi ticari, askeri bir anlaşma ve vaadde bulunma yetkisi vermeden görevlendirdiği Burnes'i Afganistan'dan geri çağırmıştır. Dost Muhammed'in de yardım taleplerini ihtiva eden mektuplarda Sih liderinden suçlayıcı şekilde bahsetmesinden ötürü özür dilemesini istemişti. Lord Auckland'ın bu yaklaşımıyla iç politikaya ait bir meseleyi, Sihlerle kurulmuş olan bağlar, dış politikadaki güç dengelerine tercih ettiği söylenebilir. Afganlar taleplerine karşılık bulamamış ve İngilizlerle anlaşma sağlanamamıştır.¹³⁰

Böylece Vitkovitch'in çalışmaları sonuç vererek Dost Muhammed'i İran ve Rusya'nın tarafına itmiştir. Vitkovitch, Dost Muhammed ile görüşerek onun her isteğinin Ruslar tarafından yerine getirileceğini, para yardımıyla bulunulacağını ve Ranjit Singh ile aralarındaki meselelerin halledileceğini bildirmiştir.¹³¹ Vitkovitch Kâbil'den ayrılarak Kûhendil Han'ın yanına Kandahar'a gitmiştir. Burada da Herat'ın İranlılar tarafından kuşatılmış olmasından kaynaklı sıkıntılardan muzdarip olan Kûhendil Han'a Herat'ın kendisine verileceğine dair vaatlerde bulunarak Rus etkinliğini yaymaya çalışmıştır. Böylelikle İran'ın yanı sıra Afganistan da Rus nüfuzu altına girmiştir.¹³² Böylece Rusların İran'ı ve Afganistan'ı kontrol altına alması İngilizleri telaşa düşürecek ve ilk İngiliz-Afgan Savaşına sebep olacaktır.

2.1.2. Herat'ın İran Tarafından Kuşatılması

1837 Kasımında Rusyanın desteğini alan İran Şahı Muhammed Şah, Herat'ı kuşatmıştı. Ancak Kâmuran'ın idaresi altındaki Herat ordusu, güçlü bir savunma göstererek, İranlıların Herat'ı ele geçirmesine izin vermemişti. Bu kuşatmada büyük bir direnç gösterilmişse de Herat'ın nüfusu 70.000 kişi iken 7.000 kişiye kadar düşmüştü.¹³³ İran kuşatması sırasında vezir Yar Muhammed Han ile İngiliz subayı Potinger, Herat savunmasında büyük bir çaba göstermişlerdi. İngiltere büyükelçisi

¹³⁰M. Saray, Afganistan ve Türkler, s. 28.

¹³¹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 258.

¹³²M. Saray, Düünden Bugüne Afganistan, s.52.

¹³³ W. Barthold, a.g.e., s. 189.

McNeill İran ordugâhına giderek Herat hâkimi ile İran Şahı arasında bir uzlaşma girişiminde bulunmuşsa da İran Şahı kendisiyle görüşmeyi reddetmişti. Daha sonra McNeill, Palmerston'a Rusya ile İran'ın ortak nüfuzlarının bütün Afganistan'ı kaplamak üzere olduğunu bildirerek İngilizlerin içine düşmüş oldukları çaresizlik durumunu anlatmıştır. İngiliz Hükümeti McNeill'in son ikaz mektubunu aldıktan sonra daha fazla beklemeyerek bir yandan İngiliz Donanması Basra Körfezi'ndeki Karrak Adasını işgal ederken diğer yandan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, İran'a İngiliz Hükümetinin savaş kararını ulaştırmak üzere McNeill'i görevlendirdi. Mektubu alan McNeill, İngiliz Hükümetinin kararını İran Şahı'na iletmiş, İran Şahı İngiltere ile savaşı göze alamamıştır. Bu yüzden Simonic'in ısrarlarına rağmen İran Şahı Herat kuşatmasını kaldırarak Tahran'a geri dönmek zorunda kalmıştır. İngilizlerin bu hareketi Herat'ın Rus etkisindeki İranlıların eline geçmesine engel olmuştur.¹³⁴ İngilizlerin Herat'a karşı sergiledikleri bu tutumları Türkistan Hanlıklarında İngiliz nüfuzunu tekrar yaymalarını ve Hindistan'a kuzeyden gelebilecek Rus tehdidine karşı bir tampon bölge oluşturmasını sağlamıştır.¹³⁵

2.1.3. İngilizlerin Herat Kuşatmasındaki Yardımları

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Fransa ile kurduğu güç birliği neticesinde Orta Asya'da daha saldırgan bir politika izleyen Rusya, İran ve Afganistan üzerinde nüfuzunu arttırarak, İngilizlerin Hindistan'daki varlığına tehdit oluşturacak bir konuma gelmişti. İngilizler Rusların oluşturduğu bu yeni denge durumuna ve tehditlere karşı etkili bir pozisyon elde edebilmek için 1839-1840 yıllarında nitelikli subaylarını bölgedeki Türkistan Hanlıklarına göndererek, İngilizlerin nüfuzunu yaymayı hedeflemişti. Aynı zamanda Türkistan'da oluşturmayı hedefledikleri bu nüfuz bölgesi Hindistan'ın güvenliği için de önem arz etmekteydi. İngiltere bu bölgede Rusların Afganistan ve İran'da geliştirdiği kışkırtmacı politikanın aksine oluşan anlaşmazlıkları savaşız giderme yolunu tercih etmişlerdi. Nitekim Afganistan'ın ve İran'ın Herat üzerine girdiği savaşlar, bölgedeki düzensizliği arttırdığı gibi Rusları daha etkin hale getirmiş ve Dost Muhammed Han-Ranjit Singh örneğinde olduğu gibi iki etki alanından yalnızca birini seçebilecekleri zorunluluklar oluşturmuştur.

¹³⁴M. H. Razanhan, a.g.e., s.732-737.

¹³⁵M. Seyyidi Feyzi, a.g.e., s. 292.

İngiltere bu doğrultuda Rusların kışkırttığı Buhara Emirliği'nin Hive Hanlığı ile yaşadığı anlaşmazlığı çözüme kavuşturmuştu. Bunun yanında bölgedeki diğer Türkistan Hanlıklarının Rusya ile yaşadıkları anlaşmazlıkları savaş olmaksızın gidermişlerdi. İngilizlerin bu hamlelerinde de Ruslar'ın 1813'te İran ile yaşadıkları anlaşmazlık ve savaş neticesinde İran'da oluşturmuş oldukları muazzam etkiden ders çıkardıkları anlaşılmaktadır.¹³⁶

İngilizlerin Sihler ile Dost Muhammed arasındaki anlaşmazlıklarında Dost Muhammed'e destek vermemeleri ile Herat, Kandahar ve Kâbil'de Rus nüfuzu ağırlık kazanmıştı. 1838'in Nisan ayından sonra Kûhendil Han ve Dost Muhammed Rus desteğine ihtiyaçları olduğunu resmen kabul etmişler ve bu alanda girişimlerde bulunmuşlardır. İngilizler, Rusların Afganistan ile anlaşarak Hindistan'a inme ihtimaline karşı kuzeybatı sınırını korumak için Mayıs 1838'de Afganistan'ı istila edip buraya kendi sözlerinin dışına çıkmayacak birini yerleştirmeyi planlamışlardır. Hindistan genel valisi olan Lord Auckland, İran ordusunun Hindistan'a gelmesini engelleyebilmek için bir takım tedbirler almaya yöneltmiştir.

Lord Auckland, Maharaca Ranjit Singh'e görüşme memuru sıfatıyla gönderdiği Macnaghten'e verdiği yönergede şu maddeler üzerinde görüşmesini tavsiye etmiştir.

1- Sihler yanlarında İngiliz ordusunu alarak Kâbil üzerine yürüyecekler, aynı zamanda da yanında Şücaü'l-mülk'ün de bulunduğu bir İngiliz ordusu Şikârpur'dan öteye bir sefer yapacaktır; İngiliz Hükümeti bu şaha para ve subay verecektir.

*2- Ranjit Singh kendi başına Dost Muhammed ile uğraşacak ve işine gelirse Şücaü'l-mülk'ü bir alet gibi kullanacaktır.*¹³⁷

Lord Auckland Afganistan meselesini bu maddeler üzerinde değerlendirmiş, Maharaca RanjitSingh ile bir anlaşmaya varmış, Şücaü'l-mülk'ün de bulunduğu bu anlaşmada Maharaca Ranjit Singh, Afganistan seferinin İngiliz desteğiyle kendi

¹³⁶ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s.91; a.mlf: *Modern Afganistan*, s. 39.

¹³⁷ William Arthur Jobson Archbold, "Afghanistan, Rusia and Persian", **The Cambridge History of India V**, New Delhi 1958,s.495.

tarafından değil İngilizler tarafından yapılmasında diretmiş ve bunu kabul ettirmiştir.

138

Maharaca Ranjit Singh ve İngilizler arasında Ludiana’da İngiliz koruması altında yaşayan Şücaü’l-mülk’e de imzalatırılan ve asıl amacı Şücaü’l-mülk’ü Kâbil tahtına oturtmayı güden Tripartite Anlaşması 26 Haziran 1838 tarihinde imzalanmıştır.

Bu anlaşmaya göre:

- 1- *Şücaü’l-mülk tahta çıktıktan sonra Maharaca’nın elinde bulunan bütün yerlerin ona ait olduğunu tanıyacaktır.*
- 2- *Şikârpur kent ve bölgesi ile Sind ülkesinin, bu adı taşıyan ırmağın sağ kıyısında bulunan kısımlarının mukadderatının tayininde Şücaü’l-mülk İngiliz hakemliğini kabul eder.*
- 3- *Şah Sind ülkesi üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçer.*
- 4- *Şücaü’l-mülk Kâbil’e hâkim olduktan sonra Herat hâkimi Kâmuran’ın ülkesini ele geçirmeye kalkışmayacaktır.*
- 5- *Şah ile Maharaca birbirlerine elçiler, mektuplar ve hediyeler gönderecekler; her iki taraf da birbirlerine eşit biçimde davranacaklar ve belirli şartlarda yardımlaşacaklardır.*
- 6- *Şücaü’l-mülk, İngiliz ve Sih hükümetlerinin bilgisi ve rızası dışında hiçbir yabancı devletle münasebete girişmeyecek ve Afganistan yolu ile onların ülkelerini istila etmek isteyen herkese karşı koyacaktır.*¹³⁹

1 Ekim 1838’de Lord Auckland, Afganistan’a yönelik savaşın gerekçelerini Simla (Kalküta) beyanıyla açıklamıştır. Bu Simla beyanına göre, Afganistan’a düzenlenecek olan savaşın nedenleri aşağıdaki sebeplere dayandırılmıştı;

¹³⁸ O. Yazıcı, “Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (ed. Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul 2002, s. 51.

¹³⁹ O. Yazıcı, Afganistan’da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s.94 vd.

- *Dost Muhammed Han'ın İngilizlerden makul olmayan istekleri ve topraklarını genişletme arzusu,*
- *İngiliz elçisinin Dost Muhammed Han tarafından soğuk karşılanmış olması,*
- *Rusların desteğini alan İran'ın Hindistan'ı ele geçirme amacıyla Herat'ı kuşatmaları,*
- *Kandahar emirlerinin İran'la gizli anlaşma yaparak İngilizlere karşı düşmanca davranmaları,*
- *Barakzayların Sadozaylardan hükümeti gasp etmeleri,*
- *Halkın yeni hükümeti desteklememesi,*
- *Afganistan'da iç karışıklıkların olması,*
- *Saltanatın gerçek sahibinin Şah Şücaü'l-mülk'ün olması,¹⁴⁰*

2.1.4. Birinci Afgan-İngiliz Savaşının Başlaması

Dost Muhammed Han'ın Rus hükümetiyle yapmış olduğu politika değişikliği İngilizlerin endişelenmesine sebep olmuştur. Rusya'nın kışkırtmaları ve desteğiyle İran Şahı'nın Herat'ı almaya girişmesi ve böylelikle Afganistan'a hâkim olması ihtimali İngilizleri Afganistan Savaşı'na sevk etmişti.¹⁴¹

İngilizlerin Hindistan'daki genel valisi Lord Auckland 1 Ekim 1838'de yayınladığı bir bildiriyle Afganistan'a müdahale edeceklerini beyan etmişti.¹⁴² İngilizler Hindistan'a sığınmış olan Şücaü'l-mülk'ü Afgan tahtına geçirmeyi ve böylelikle Afganistan'ı hâkimiyetleri altında tutmayı düşünmüşlerdi. İngiliz ordusunun Afganistan'a doğru harekete geçtiği sırada İran ordusunun Herat kuşatmasını kaldırdığı haberini almalarına rağmen seferden vazgeçmediler. Lord Auckland'ın 8 Kasım 1838'de yayınladığı yeni bir bildiride Doğu Afganistan'da düşman saydıkları Dost Muhammed yerine dost olarak gördükleri Şücaü'l-mülk'ün tahtta olmasının

¹⁴⁰ Seyyid Kasım Riştiya, *Afghanistan der Karni Nuzdehum*, Meywand Yayınları, Kabil 2010, s. 104.

¹⁴¹ O. Yazıcı, *Modern Afghanistan*, s. 40.

¹⁴² M. Hüseyini, a.g.e., s. 28.

gerektiğini ve İran'dan gelebilecek saldırılara karşı tampon bir bölge oluşturmak için Afganistan seferinden vazgeçilmeyeceğini beyan etmiştir.¹⁴³

Afganistan'da Dost Muhammed'i devirip onun yerine Şücaü'l-mülk'ü getirmek isteyen İngilizler on beş bin kişilik bir ordu ve bunun yanında otuz bin deve ve yetmiş top ile Aralık 1838'de Pencâb'ta toplanıp Şikârpur, Bolan Geçidi ve Kuetta Yolu ile Kandahar istikametinde harekete geçmişlerdi.¹⁴⁴ Şücaü'l-mülk'ün oğlu Şehzade Timur ise topladığı altı bin kişilik bir kuvvetle Hayber vadisinden Celâlabâd yoluyla Kâbil üzerine harekete geçmiştir. Şücaü'l-mülk ve İngilizler Sind yolundan İndus nehrine oradan da Kandahar'a doğru yola çıkmışlardır. 20 Ocak 1839'da Sind sahiline buradan da Şikârpur'a geçmişlerdir. Mart 1839'da İngilizler Şikârpur'dan Afganistan'a girmek için Belucistan valisinden geçişe müsaade istemişlerdir.¹⁴⁵ 23 Martta Ranjit Singh yardımıyla Şehzade Timur ve ordusu Peşâver'e geldiklerinde Dost Muhammed'in oğlu Gulam Haydar Han Gazne'de üç bin kişiyle, Heyber vadisinde de Muhammed Ekber Han Dost Muhammed'e yardım için hazır bulunuyorlardı. Kûhendil Han ve kardeşleri İngilizlerin Kandahar'a yaklaştığı haberini aldıktan sonra Rusya ve İran'dan yardım istemişlerse de destek bulamamışlardır.¹⁴⁶

Nisan ayının sonunda Kandahar'da karşılaştıran iki ordu savaşa girmişlerse de Kûhendil Han'ın veziri Hacı Han Kakar ve bazı emirlerin taraf değiştirip Şücaü'l-mülk tarafına geçmeleri ve Kandahar serdarı Kûhendil Han'ın İran'a kaçması üzerine İngiliz Birlikleri 25 Nisan 1839'da burayı kolaylıkla almışlardır. İngiliz Birlikleri arasında bulunan Şücaü'l-mülk, 26 Nisan 1839'da Kandahar'da İngilizler tarafından Şah ilan edilmişse de İngiliz ordusuyla geldiği için Afganlar tarafından soğuk bir şekilde karşılanmıştır.¹⁴⁷

Daha sonra 21 Temmuz 1839'da Gazne Kalesi İngiliz ve Hintlilerden oluşan işgalci kuvvetler tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum Kâbil'de hüküm süren Dost Muhammed Han'ı oldukça telaşlandırdığı için İngilizlerle anlaşabilmeye çalışacaktır.

¹⁴³ W. A. J. Archbold, a.g.m., s.499.

¹⁴⁴ M. G. M. Gubar, a.g.e., s. 679.

¹⁴⁵ S. K. Riştîya, a.g.e., s. 113.

¹⁴⁶ Recep Uslu, "İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklulara Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, s. 7.

¹⁴⁷ J. A. Norris, **The First Afghan War 1838- 1842**, Britian 1967, s. 137 vd.

Bunun için kardeşi K  hendil'i İngiliz ordugâhına göndermiştir. 2 Ağustos 1839'da K  hendil'in bu görüşmede netice alamaması   zerine Dost Muhammed İngilizlere karşı koymak için Kâbil'den hareket etmiş fakat ordusu i  inde bulunan askerlerin ş  ca  'l-mülk tarafına meyletmeleri onu Buhara Emirliği'ne sığınmak zorunda bırakmıştır.¹⁴⁸

Bu olaydan sonra ş  ca  'l-mülk İngilizlerin desteğiyle Afganistan tahtını tekrar ele geçirmiş bulunuyordu. Fakat Afganistan'da ş  ca  'l-mülk'  n sevilmemesi ve Afgan kabilelerinin vermiş oldukları tepkiler nedeniyle İngilizler yönetime ortak olmuşlardır. ş  ca  'l-mülk ve İngilizler arasında 7 Mayıs 1839'da yeni bir dostluk anlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşmaya göre;

1. *ş  ca  'l-mülk Afganistan'da İngiliz askerlerinin sürekli olarak kalmalarını kabul edecek,*
2. *Ordunun askeri teçhizatı ş  ca  'l-mülk tarafından karşılanacak,*
3. *İngiliz elçisi daimi elçi olarak ş  ca  'l-mülk'e danışmanlık yapacak,*
4. *İngilizlerin izni olmadan ş  ca  'l-mülk her hangi bir devletle ilişki kurmayacak,*

ş  ca  'l-mülk İngilizlerle yaptığı bu anlaşmadan sonra Kandahar'ın hâkimiyetini oğlu Feth Ceng'e bırakarak Kâbil'e hareket etmiştir. 27 Haziran 1839'da Gazne'ye ilerleyen ş  h'ın kuvvetleri buradaki halkın büyük bir direnişine maruz kalmışlarsa da 21 Temmuzda Gazne'ye ulaşmışlardır. Burada Dost Muhammed'in oğlu olan Gulam Haydar Han mağlup edilmiş, Gazne halkı ve esirleri acımasızca katledilmiştir. Afganistan hanlarının hatalı planları ve birlikte hareket edememelerinden dolayı ordunun güçleri bölünmüş ve bu durum İngilizlerin yolunu açmıştır.¹⁴⁹

Dost Muhammed Han yaşanan bu olaylardan sonra kardeşi Navab Abdalcabbar Han'ı Machnaghten ile müzakere yapma amacıyla Gazne'ye göndermiştir. Navab Abdalcabbar Han, İngilizlerden Dost Muhammed'in ş  ca  'l-mülk'  n saltanatını kabul

¹⁴⁸ M. S. Feyzi, a.g.e, s. 297.

¹⁴⁹ O. Yazıcı, a.g.m., s. 57 vd.

ettiğini ancak kendisinin de vezir tayin edilmesini, Gulam Haydar Han'ın esir edilen ailesinin özgür bırakılmasını istemiştir. Machnaghten, Navvab Abdulcabbar Han'a Dost Muhammed'in gücünü bölmek için kendisinin vezir olarak görevlendirilebileceğini, Dost Muhammed'in de Hindistan'a sürüleceğini teklif etmiştir. Navvab Abdulcabbar bu teklifi reddederek 29 Temmuz'da Kâbil'e dönmüştür. Görüşmelerden sonra İngilizler 30 Temmuz 1839'da Gazne'den Kâbil'e doğru hareket ederek Dost Muhammed'i Kâbil'den Bamiyan'a kaçmak zorunda bırakmışlardır. Dost Muhammed Han daha sonra Hulm şehrine ve buradan da Buhara valisinin yardım sözüne güvenerek Buhara'ya gitmiş ancak Buhara valisi tarafından hapsedilmiştir.¹⁵⁰

Öte yandan İngilizlerin Kandahar ile Kâbil'i almaları Rusya'nın tekrar bu bölgede yoğunlaşmasına ve bazı tedbirler almasına sebep olacaktır. İlk olarak Kâbil'e kontrol etmek için Hive'yi almaya çalışacaklardır. 3 Ekim 1839'da Orenburg valisi General Perowski'nin komutasında bir Rus ordusu bu saldırı için bir takım bahaneler ileri sürerek ve resmi bir bildiri açıklayarak Hive üzerine yürümüşse de İngilizlerin sert tutumları karşısında Ruslar Hive'den 400 kilometre uzaklıkta bulunan Üst Yurt Bölgesi'ne geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁵¹

7 Ağustos 1838'da Şücaü'l-mülk, İngilizlerin desteğiyle Afganistan tahtına tekrar oturmuş olsa da halk tarafından hoş karşılanmamıştır. Şücaü'l-mülk'ün tahta geçişiyle İngilizler, emellerine ulaşmış olup sözde kısa bir süre için geldikleri Afganistan'da 1839'un yazından 1840'ın baharına kadar Afganistan'daki idareyi kendi ellerinde bulundurma hakkını elde etmiş bulunuyorlardı. İngilizler, Afgan topraklarına Şücaü'l-mülk'ü getirerek Afgan topraklarına hâkim olduktan sonra Dost Muhammed'in yeğenlerini çıkabilecek olası bir isyana karşı kendi yanlarında tutmaya çalışmışlardır. Ancak İngilizlerin Afgan halkına zalimce davranmaları, burada aileleriyle beraber kalıcı olmak istediklerini göstermeleri ve ülkede başlayan ekonomik sıkıntılar Afganistan halkının ayaklanmasına neden olmuştur. İngilizler bu isyanları sert bir şekilde bastırmış, Macnaghten'in Kâbil'de bulunan valiyi görevinden alarak daha önceden İngiliz muhbiri olan Muhammed Osman'ı Kâbil valiliğine getirmesi,

¹⁵⁰ M. Hüseyini, a.g.e., s. 34.

¹⁵¹ W.A. J. Archbold, a.g.m., s. 503.

halkın daha da öfkelenmesine ve İngilizlere karşı Afgan halkının milli birlik ve beraberlik anlayışının gelişmesine neden olmuştur.¹⁵²

2.1.5. Dost Muhammed Han'ın Hindistan'a Sürgünü

Dost Muhammed Han, Buhara valisinin baskılarına dayanamayıp Özbeklerin yardımıyla Eylül 1840'da Kunduz şehrine firar ederek Kunduz valisi Mir Murad Bey tarafından kendisine tahsis edilen beş bin süvarilik bir ordu yardımıyla Belh şehrine geçmiştir. Oğlu Azam Han'ı kendisinden önce öncü birlik olarak Kâbil'e göndermiş İngilizler savunma yaparak geri çekilince Dost Muhammed Han, Bacga'da geri çekilen İngiliz ordusunun üzerine tekrar saldırmıştı. Ancak İngilizlerin askeri üstünlüğünden dolayı Dost Muhammed Han ve ordusu Hulm bölgesine çekilmiştir. 4 Kasım 1840'da Dost Muhammed Han, Kâbil'e Macnaghten ile görüşmeye gitmiştir. Yapılan görüşmelerde Dost Muhammed Han ve Gulam Haydar Han aileleriyle Hindistan'daki Kalküta'ya sürgün edilmiştir.¹⁵³

2.1.6. Kâbil'de İngilizlere Karşı Ayaklanmanın Başlaması

İngilizlerin Dost Muhammed'i sürgün ettikten sonra halka olan baskı ve vergilerini arttırmaları, Afgan halkının tepkisine neden olmuştur. Bu dönemde halkın desteklemiş olduğu Abdullah Han Açkozay'ın ve Eminullah Han Logari'nin Eylül 1841'de bir araya gelerek kendilerine karşı ittifak kurmuş olduklarını haber alan İngilizler bu ittifakı göz ardı etmişlerdir. Kısa bir süre sonra Afgan halkı harekete geçerek Bâlâhisar ve Bibi Mehru bölgelerindeki birkaç kaleyi abluka altına almayı başarmışlardı. İngilizlere karşı Afganistan'ın bütün şehirlerinde bu başarı devamında isyanı getirmişti. Ayaklanan bu kuvvetlerin Bâlâhisar denilen ve Şah'ın sarayının da içinde bulunduğu kaleye doğru ilerleyerek burada bulunan Sir Aleksander Burnes'i ve askerlerini 2 Kasım 1841'de öldürmeleri Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin paniğe kapılmalarına sebep olmuştur. Bu ayaklanmaya müdahale etmeyen İngilizlerin tutumu karşısında bu hareket kısa sürede büyük bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. Dost Muhammed Han'ın oğlu Ekber Han, halk tarafından harekâtın yeni lideri seçilmiş, Bibi Mehru kalesini ele geçirmiştir.

¹⁵² G. M. Gubar, ag.e., s. 692 vd.

¹⁵³ M. Saray, Dünden Bugüne Afganistan, s.60; O. Yazıcı, a.g.m., s. 64.

İngilizlerin Afganistan'ı işgal etmelerinin asıl amacı Afganistan'ı kendilerine bağlı bir şah aracılığıyla Rus tehdidine karşı elde tutmaktır. Lord Auckland, yönetimi Şücaü'l-mülk'e devrederek güçlerini geri çekmeyi düşünmüştür. Ancak Macnaghten ise Şücaü'l-mülk'ün idaredeki eksikliğini bildiği için Afganistan'dan geri çekilmeyi uygun görmeyince Herat'ı almayı planlayıp Rusları güneyden sıkıştırmayı hedeflemiştir. Afganlar İngilizlerin burada başıboş hareket etmelerine sessiz kalmamışlar ve Kâbil'de İngilizlere karşı ayaklanmışlardır. Çaresiz kalan İngilizler Afganlar ile 23 Kasım 1841'de önemli bir çatışma yaşayarak yenilmişlerdir. 25 Kasım 1841'de İngiliz-Afgan barış görüşmeleri İngilizler tarafından başlatılmıştı. Bu görüşmelere Barakzaylardan Sultan Muhammed Han ile Kızılbaşlar'dan Mirza Ahmet Ali katılmışlardı. Sultan Muhammed Han ve Mirza Ahmet Ali İngilizlerden kuvvetlerini çekmesini Şucüal-mülk'ün kendi halinde bırakılmasını istemişlerdi. Bu dönemde Afganistan'da İngilizlere karşı dört kuvvetin olduğunu bilen Machnaghten bu dört kuvveti (Barakzaylar, Dürrânî, Kâbil Kızılbaşları ve Gılcaylar) birbirine karşı kışkırtarak çatışmalarını sağlamayı planlamıştı. Ancak genel olarak dağınık bir halde olan ayaklanmanın liderliğini üstlenen Dost Muhammed Han'ın oğlu olan Ekber Han olaylara müdahale etmeye başlayarak dağınık halkı toplayıp harekâtı yönlendirmiş ve Afganların İngilizlere karşı koyma mücadelelerine büyük bir güç kazandırmıştı.¹⁵⁴ Neticede İngilizler 11 Aralık 1841'de de Ekber Han öncülüğündeki direnişçi kuvvetlerle anlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.

Bu anlaşmaya göre:

- 1- *Kâbil, Peşâver, Gazne, Kandahar ve öbür yerlerdeki bütün İngiliz ordu ve birlikleri oraları boşaltacaklardır,*
- 2- *İngilizler Hindistan sınırına Afgan güvenliği eşliğinde bırakılacak,*
- 3- *Şücaü'l-mülk isterse bir fert gibi Kâbil'de kalacak isterse Hindistan'a geri dönecektir.*
- 4- *Sürgün edilmiş olan Dost Muhammed Han, serbest bırakılıp Kâbil'e geri gönderilecek,*

¹⁵⁴ W. A. J. Archbold, a.g.m., s. 508.

5- *Dost Muhammed Han dönmeden Şücaü'l-mülk, ailesi ve altı İngiliz subayı bırakılmayacak,*

6- *İngiliz ordusuna belirli sayıda top verilecektir.*¹⁵⁵

Bunların yanısıra bu antlaşmada suçluların affedilmesi, İngilizlere yiyecek yardımı yapılması, rehinelerin değiştirilmesi, iki devlet arasında dostluk anlaşması yapılması ve İngilizlerin Afgan büyükleri tarafından çağırılmadıkça bundan böyle Afganistan'a girmemeleri gibi hükümler de bulunmaktaydı.¹⁵⁶ Magnachten Afganistan topraklarından çıkarılırken Ekber Han'a kendi yanında hareket etmesi doğrultusunda vezirlik rütbesi verileceğine dair bir teklif sunması üzerine 21 Aralık 1841'de Magnachten öldürülmüş ve İngiliz memurları esir edilmiştir. Bu olay İngilizleri Afganistan topraklarından geri adım atmalarına sebep olmuştur. Magnachten'in yerine daha önce Herat'ı İran işgaline karşı başarıyla savunan Binbaşı Eldred Pottinger geçmiş ve 1 Ocak 1842'de daha önceden imzalanmış olan anlaşma şu şekilde yenilenmiştir.

Buna göre;

- 1- *İngiliz ordusu 24 saat içerisinde Afganistan'ı terk etmek üzere harekete geçecek.*
- 2- *İngiliz ordusunun güvenli bir şekilde bölgeyi terk edebilmesi için Afgan serdarlarından Osman Han, onlara sınıra kadar refakat edecek.*
- 3- *Kâbil'deki İngiliz birliklerinin hareketleri ile birlikte Celâlabâd'daki İngiliz kuvvetleri de Peşâver'e hareket edecek, iki ordu yolda birleşmeyecek.*
- 4- *Gazne'de bulunan İngiliz kuvvetleri süratle Kâbil yolundan Peşâver'e hareket edecek.*
- 5- *Kandahar kuvvetleri ve Afganistan'daki diğer İngiliz askerlerinin tamamı en kısa sürede Hindistan'a dönecek.*

¹⁵⁵ G. M. Gubar, a.g.e., s. 721 vd.

¹⁵⁶ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s.112.

- 6- *İngiliz hükümetinin elinde bulunan Dost Muhammed Han'ın Afganistan'a dönmesine izin verilecek.*
- 7- *İngiliz ordusunun ileri gelenlerinden yedi kişi, Dost Muhammed Han Peşâver'e ulaşınca kadar Kâbil'de kalacak.*
- 8- *İngilizlerin Afganistan'ı ter etmesinden sonra da dostluk bağları devam edecek. Yeni Afgan hükümeti, İngiliz hükümetine danışmadan ve onların muvafakatini almadan hiçbir devletle anlaşma yapmayacak. Onlar her ne zaman haricî bir saldırıya karşı yardım isterlerse İngiliz hükümeti yardım göndermekte sıkıntı çıkarmayacak.*
- 9- *İngiliz ileri gelenlerinden Kâbil'de kalacak olanlara, ülkesine dönünceye kadar saygı ve hürmet gösterilecek.*
- 10- *İngilizler büyük toprak hariç, diğer silah ve cephaneleri dostluğun bir nişanesi olarak Afgan tarafına teslim edecek.*
- 11- *Eğer İngiliz askerlerinden herhangi biri mecburen (hasta veya yaralı) geride kalırsa o hareket edinceye kadar kendisine iyi davranılacak.¹⁵⁷*

6 Ocak 1842'de İngiliz ordusu Celâlabâd yolu üzerinden geri çekilmek için yola çıkmıştır. Ancak İngilizlerin yanında ordu teçhizatlarıyla yola çıkmaları üzerine anlaşmanın bozulduğunu düşünen Afgan liderleri güvenlik önlemlerini kaldırmışlardır. İngilizlere öfkeli olan halk, İngiliz ordusuna saldırıda bulunmaya başlamıştır. İngiliz ordusu kısa sürede dağılmış ve ordunun çoğu imha edilmiştir. 9 Ocak'ta İngilizler, Afgan liderlerden maiyetlerindeki kadın ve çocukların güvenliklerinin sağlanması için talepte bulunmuştur. Ekber Han, İngilizlerin Kâbil'den çekilmelerinden sonra Celâlabâd'a bir sefer düzenleyerek İngilizleri tamamen Afgan topraklarından atmayı hedefliyordu.¹⁵⁸ Kâbil'de imha edilen İngiliz kuvvetlerinden yaralı olarak kurtulan kişilerden, burada yaşanan olayları duyan İngiliz subayı ve askerleri büyük bir korku ve kaygıya kapılmışlardır. General Sale öncülüğünde beş bin kişilik destek ordu da halk tarafından bozguna uğratılmış ve tekrar Peşâver'e kaçmak zorunda kalmışlardır.

¹⁵⁷ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s. 55 vd.

¹⁵⁸ M. S. Feyzi, a.g.e, s. 392 vd.

Ekber Han, Peşâver'den gelen İngiliz kuvvetlerini bozguna uğratmak amacıyla ablukayı güçlendirmişse de İngilizlerin yeni savaş teçhizatlarına karşı duramamış ve bunun sonucunda İngilizler 18 Nisan'da General Pollock önderliğinde şehre girmiştir.¹⁵⁹ Ekber Han savaşı kaybettikten sonra yanında İngiliz esirlerle birlikte Lağman şehrinden hareket etmişlerdir.

Afgan halkı Şücaü'l-mülk'ten asker toplamasını ve İngilizlere Celâlabâd'ı boşaltmalarını isteyen bir mektup göndermesini istemiştir. Bu baskılara dayanamayan Şücaü'l-mülk, Ekber Han'ın kalabalık bir orduyla Celâlabâd'a geldiğini ve İngilizlerin buradan derhal gitmeleri gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine 4 Nisan 1842'de Celâlabâd'a doğru harekete geçildiği sırada Sultan Ahmed Han'ın yiğeni Navab, Muhammed Zaman Han'a Şücaü'l-mülk'ün bir hain olduğunu ve onun öldürülmesi gerektiğini beyan eden bir mektup göndermiştir. Barakzay hanedanlığından olan Şücaü'l-mülk Devle, Kâbil'de bulunan Şücaü'l- mülk'ü öldürmüş ve Şücaü'l-mülk Kâbil'de defnedilmiştir. Bütün bunlara rağmen İngiliz kuvveti Ekber Han'ın ordusuna karşı direnmeye karar vermiş, Nisan 1842'de Celâlabâd'a yaklaşan yardımcı İngiliz ordusunun da desteğiyle taaruza geçilmiş ve sonucunda Ekber Han ve kuvvetleri geri püskürtülmüştür. Şücaü'l-mülk'ün ölümünden sonra Eminullah Han Lügari, Şücaü'l-mülk'ün büyük oğlu Feth Ceng'i hükümdar, kendisini de vezir ilan etmiştir.¹⁶⁰ Fakat halk bu durumdan memnun olmamış ve Bâlâhisar sarayını kuşatmıştır. Bunu haber alan Ekber Han da Kâbil'e dönerek burada kendisini Şah ilan etmiştir.

Yaşanan bu olaylardan sonra İngilizler uyguladığı savaş politikasını değiştirmiş, Dost Muhammed ile görüşmelere Lord Auckland'ın yerine geçen İngilizlerin Hindistan valisi olan Lord Ellenbrough gönderilmiştir. Bu görüşmeler sonunda Dost Muhammed ile bir anlaşma imzalanmıştır.

Bu anlaşmaya göre;

1. Herat ve Kandahar tekrar bağımsız olacak,

¹⁵⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 298.

¹⁶⁰ M. Hüseyini, a.g.e., s. 40.

2. *İngilizler ile sorun yaşanmayacak ve diğer ülkelerle ilişkilerinin kontrolü İngilizlerde olacak,*

3. *Kaybedilen prestijin yeniden sağlanması amacıyla İngilizler Kâbil'e girecek ve Afgan hanedanlığına Sadozaylardan biri geçici süreliğine gelecektir.*

İngilizlerin ünlü Hindistan valisi olan Lord Ellenbrough Kâbil yenilgisinin intikamını almak için onar bin kişilik iki orduyu Kandahar üzerinden Kâbil'e göndermiştir. Bunu haber alan Ekber Han, Kâbil'i boşaltmıştır. Ekber Han'ın yenilip Hindi-Kuş Dağları'na çekilmesinden sonra Celâlabâd'da bulunan İngiliz ordusu 20 Ağustosta Kâbil'e doğru hareket etmiştir. Kâbil yolu üzerinde bulunan bütün yerleşim birimlerini imha ederek 6 Eylül 1842'de Kâbil'e ulaşmışlardır. İngilizler yapmış oldukları anlaşma gereği, Feth Ceng'i tahta getirmek istemişlerse de halk buna tepki göstermiş ve onun yerine kardeşi Şahpur'u tahta getirmişlerdir.¹⁶¹Kâbil'e giren İngiliz ordusu burayı yakıp yıkmışlardır. Kâbil'i boşaltan halk İstafil Kasabası'na sığınmıştır. Bunu öğrenen İngilizler burada yetmiş bin kişiyi hunharca katletmiştir.¹⁶²

Bu katliamın Afgan halkı üzerinde çok büyük tesirleri olmuş ve daha sonra Avrupalılara hiçbir şekilde güvenememişlerdir. İngilizlerin Herat konusunda ve Türkistan Hanlıkları ile olan münasebetlerinde gösterdikleri başarı Afganistan'da yapmış oldukları bu katliam ile kısa sürede unutulmuştur. Afganistan'da İngilizlerin yapmış olduğu bu büyük tahribattan sonra Kasım 1842'de Londra'dan General Pollock'a geri çekilmeleri için emir gelmiştir.¹⁶³ Ekber Han, Şapur Şahın ardından iktidarı ele geçirip Kâbil'e doğru hareket etmiştir. Daha sonra Kalküta'dan gelen yardımlarla Kâbil geri alınsa da İngilizler kalmaya niyetli olmadan geri çekilmişler ve Dost Muhammed'in 1843 yılında Kâbil'e Emir olarak dönmesine izin vermişlerdir.¹⁶⁴

¹⁶¹ M. G. M. Gubar, a.g.e., s. 741.

¹⁶² Z. V. Togan, Türkistan, s. 227.

¹⁶³ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s. 119.

¹⁶⁴ Malcolm Yapp, "Disturbances in Western Afghanistan, 1839-42", **Bullet in of the School of Oriental and African Studies**, S. 25, 1962, s. 363.

Dost Muhammed, İngilizlerin sessiz kalmaları sonucu oğlu Ekber Han, Muhammed Zaman Han, Serdar Sultan Ahmed Han ve Afganistan'ın diğer liderlerinin yardımıyla üç yıl dört aydan sonra Afganistan tahtına tekrar geçmiş bulunuyordu.¹⁶⁵

Aralık 1842'de Afganistan'dan çekilen İngiliz ordusu Hindistan'da bulunan üslerine dönmüştür. Afganistan tahtında bulunan Feth Ceng hükümdarlık edemeyeceğini anlayınca İngilizlere sığınıp Hindistan'a gitmiştir. Boşalan Afgan tahtına onun kardeşi Şapur Şah çıkarılmışsa da Sadozay Hanedanına mensup olduğu için hükümdarlığı sadece sözde kalmıştır. Hindistan'da sürgün olan Dost Muhammed'in Afganistan'a dönmesine izin veren İngilizler kendisinin Afgan tahtına çıkmasına engel olmayacaklarını bildirmiştir.

2.1.7. Birinci Afgan-İngiliz Savaşının Sonuçları

Birinci Afgan-İngiliz Savaşının kuşkusuz en önemli sonucu Dost Muhammed Han'ın teslim olarak yeni yönetimde yer almasıdır. Afgan tarihini inceleyenleri en fazla zorlayan konulardan biri budur, bu derece şan ve şeref sahibi bir liderin, ülkesini işgal eden gayrimüslimlere teslim olup yine de itibarının zarar görmemesi, açıklaması güç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Esasen güçlük bu dönem Afganistan'ını anakronik bir bakış açısıyla değerlendirmekten ileri gelmektedir.

Afgan yöneticilerinin kendi aralarındaki mücadeleler göz önüne alındığında, yenik düşen liderlerin, düşmanları tarafından yok edilmediği ve halklarını kontrol altında tutabilecek bu liderlerin geleceğin değerli müttefikleri olarak bağışlandığı, görülmektedir. Bu anlamda XIX. yüzyılda Afganistan'da liderler adeta profesyonel yöneticiler olarak iş görmekteydiler. Bu liderler düşmanları tarafından bile saygı görürler ve şartların kendilerini destekleyeceği zamanı sabırla beklerler. İngilizler de bu iç işleyişin farkında olarak, esir almış oldukları Dost Muhammed'e büyük bir saygı ile davranmışlar ve hatırı sayılı bir gelirle Hindistan'a göndermişlerdir. İngilizlerin Afgan Temsilcisi McNaghten yazdığı mektupta, İngilizlerin Dost Muhammed'e, başa geçirdikleri kral, Şucaü'l-mülk'ten daha fazla saygıyı borçlu olduklarını açıklar;

¹⁶⁵ S. K. Riştıya, a.g.e., s. 177 vd.

“Dost’a hakkaniyetli davranılacağından eminim, durumu Şücaü’l-mülk ile karşılaştırılıyor ve kendisine Şah’tan daha iyi davranılmaması gerektiğinin öne sürüldüğüne şahit oldum. Fakat kuşkusuz durumları benzer değil. Şah’ın üzerimizde herhangi bir hakkı yok; onu Krallığından etme işinde herhangi bir dâhilimiz yok, fakat biz bize hiç hakaret etmeyen Dost’u politikalar uğruna tahtından ettik ve o bu durumun mağduru.”¹⁶⁶

İngilizlerin 3 yıl 8 ay boyunca Afgan topraklarını işgal etmeleri onlara hiçbir kazanç sağlamadığı gibi, saygınlıklarını kaybetmelerine neden olmuştur. Afganistan açısından da büyük bir ekonomik çöküntüye ve binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁶⁷

Fakat durumun İngilizlerin aleyhine dönmesi uzun sürmemiştir. Doğu Hindistan Ticaret Şirketi’nin kazanılan zaferin ardından aceleci davranarak harcamaları kısması rüşvet verilerek elde edilmiş Gılcaş aşireti ve ulema sınıfı gibi değerli müttefiklerin İngilizlerin aleyhine dönmesine yol açmıştır. Buna müteakip lideri olmayan bir isyan patlak vermiş, Dost Muhammed Han’ın oğlu Ekber’in bu gruba liderlik etmesiyle İngilizler Afganistan’dan küçük düşürücü bir yenilgi alarak ayrılmışlardır.

2.2.Dost Muhammed Han’ın İkinci Saltanat Dönemi ve Herat (1843-1863)

İngilizlerin desteğini alan Dost Muhammed’in ikinci hükümranlığı başladığında¹⁶⁸, merkezi hükümet, önceki hükümranlığa nazaran çok daha güçlü durumdayken ekonomik açıdan tam anlamıyla çöküş halinde bulunuyordu. O sebeple Dost Muhammed Han, İngilizlerle siyasi ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. İngilizlerin gerçekleştirdiği modernizasyon çalışmaları yine İngilizleri destekleyen Sadozayların siyaset sahnesinden silinmesi ile de birleşince, Dost Muhammed Han çok daha güçlü bir şekilde hükmetme olanağı bulmuştur.¹⁶⁹ Dost Muhammed Han, Afgan topraklarında hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla oğulları arasında toprak

¹⁶⁶ William Kaye, **History of War in Afganistan**, London 1895, s. 98.

¹⁶⁷ M. Hüseyini, a.g.e., s. 42.

¹⁶⁸ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 305.

¹⁶⁹ Dost Muhammed Han merkezi idareyi elinde tutmak için Afgan topraklarından Ekber Han’a Lagman ve Celaliabad’ı, Şir Ali Han’a Kırım’ı, Muhammed Afzal Han’a Zemet’i, Muhammed Azam Han’a Logar’ı, Gulam Haydar Han’a Gazne’yi, Muhammed Şerif Han’a Bamiyan’ı pay etmiştir. S. M. Ristiya, a.g.e., s. 184; M. Hüseyini, a.g.e., s. 43.

paylaşımında bulunmuştur. Fakat oğlu Ekber Han, İngiliz karşıtı bir tutum sergilediği için idari merkezden uzak tutularak, Afgan topraklarından pay verilmemiştir.

1844 yılında Ekber Han, Bamiyan ve Day-i Kundî şehirlerinde meydana gelmiş olan isyanları bastırarak doğuya sefer düzenlemiştir. Ekber Han Sihlerin, Ranjit Singh'in ölümünden sonra güç kaybetmelerinden yararlanarak, doğuya sefer için asker toplamıştır. Fakat babası Dost Muhammed Han, İngilizlerle olan ilişkisini tehlikeye atmamak için Ekber Han'ı merkeze çekerek, doğu seferine gitmemesini sağlamıştır. Ekber Han, doğu bölgelerini ele geçirmek için, sürekli girişimlerde bulunmuşsa da Dost Muhammed Han onu engellemiştir.

İngilizlerin çıkarlarıyla çatışmaya girmeyince onu rahat bırakacaklarını fark etmiş olan Dost Muhammed Han'ın İngilizlere karşı eylemsizlik politikası, oğlu Ekber kanadından muhalefetle karşılaşır fakat Ekber 1847 yılında zehirlenerek öldürüldükten sonra Mezar-ı Şerif'e defnedilmiştir. Dost Muhammed Gazne'de bulunan Gulam Haydar Han'ı Ekber Han'ın yerine Celâlabâd'a tayin etmiştir. Dost Muhammed Han'ın diğer oğulları muhalefette bulunacak iradeyi kendilerinde bulamamışlardır.¹⁷⁰

Afgan topraklarında bu gelişmeler yaşanırken Pencâb'ta bulunan Sihler, İngilizlere karşı isyan etmiş ve İngilizler Dost Muhammed'den isyanın bastırılması için yardım talebinde bulunmuşlardır. Dost Muhammed Han, Peşâver dâhil çevre illeri tekrar Afganistan'a vermek koşuluyla kendilerine destek vermiştir. 21 Şubat 1848'e kadar süren savaşta Sihlerin liderleri Şir Şing ve Çeter Singh, İngilizlere teslim olarak savaşı kaybetmişlerdir. Bu savaşla elli yıllık Sih hâkimiyeti tamamıyla ortadan kaldırılmıştır.¹⁷¹ Fakat İngilizler askerlerini Peşâver'e göndererek burayı işgal etmişlerdir. İngilizlerle iyi ilişkiler sürdürmeye çalışan Dost Muhammed, bu olaydan sonra halk tarafından tepki görmüştür. 1850'de Dost Muhammed, Muhammed Ekber Han liderliğinde Afganistan'ın kuzeyine ordu göndermiştir. Böylelikle Afganistan'ın kuzeyi Muhammed Ekber Han'ın hâkimiyetine verilerek bölgede istikrar sağlanmıştır. Kûhendil Han ve Mirdil Han'ın 1854'de vefat etmeleri Kandahar'da siyasi bir boşluğun oluşmasına sebep olmuştur. Daha önce Kandahar'ın bağımsız kalmasını isteyen İngilizler, bu siyasi boşluk oluşunca Dost Muhammed'den Kandahar'ı almasını

¹⁷⁰ M. Yapp, a.g.e., s.381.

¹⁷¹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 309.

istemişlerdir. 30 Mart 1855’de Gulam Haydar Han ve John Lawrence arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır.¹⁷²

Bu anlaşmaya göre;

1. *Dost Muhammed Han’ı İngilizler, Kâbil’in hükümdarı olarak kabul edecek,*
2. *Dost Muhammed’in hâkimiyeti altındaki topraklara müdahale edilmeyecek,*
3. *Dost Muhammed, İngilizlerin dostlarını dost düşmanlarını düşman olarak görecekti.*

Kandahar’da iç karışıklıklar başlayınca halk tarafından kendisinden yardım talep edilen Dost Muhammed Han, burayı ele geçirerek Gulam Haydar Han’ı vali olarak tayin etmiştir.¹⁷³ Öte yandan 1851 yılında Herat hâkimi Yar Muhammed Han’ın vefatı üzerine, onun yerine Seyyid Muhammed Han geçmiştir. Seyyid Muhammed Han, Kaçar hanedanlığı himayesini kabul ettiği için halk tarafından uygun görülmemiş, 1855’de idam edilmiş ve yerine şehzade Yusuf Abdali getirilmiştir. 1856 yılında Kaçar devleti bu siyasi istikrarsızlığı bahane ederek Herat’ı işgal etmiştir. İngiliz donanması İran’da bulunan Kaçarların bu tutumuna karşılık, Kasım 1856’da İran’a savaş ilan etmiş, 10 Aralık 1856’da da Basra körfezinde bulunan Bender-Buşir’i ele geçirmişlerdir. Rusların İran’a beklemiş oldukları desteği sağlayamaması üzerine İran, Herat’tan çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁷⁴ İngilizler Herat’ın idaresini Dost Muhammed yerine Kûhendil Hanın oğlu ve Dost Muhammed’in damadı olan Ahmed Han’a bırakmışlardır. Dost Muhammed Han, Peşâver’e giderek İngilizler ile 26 Ocak 1857’de yeni bir dostluk ve iş birliği anlaşması yapmıştır.

Bu anlaşmaya göre;

1. *İngilizler, Dost Muhammed Han’ın Afgan ordusunu modernize etmesi için 6000.000 Rupî, silah ve subay temin edecek,*
2. *İngilizler, Kâbil’de kendilerine ait daimi bir temsilci bulunduracaklar,*
3. *İngilizler, Dost Muhammed Han’ı Herat hariç bütün Afgan topraklarının hâkimi olarak kabul edeceklerdi.*

¹⁷² M. Hüseyinî, a.g.e., s. 45.

¹⁷³ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 64.

¹⁷⁴ Semiye Hamidi-Nasır Yusuf Zay, “İran ve mesele-i Herat ve Kandahar der Devre-i Kaçar (Tayî Salhayî 1794-1856)”, *Fasılname-i Tarih-i Revabıt-ı Harici*, S. 64, 1394 Sonbahar, s. 26 vd.

Bu anlaşma ile Afganistan toprak bütünlüğünü tekrar sağlayabilecek, fakat İngiltere'yi kendi iç işlerine dâhil etmiş bulunuyordu.¹⁷⁵ Dost Muhammed Han oğlu Gulam Haydar'ı Herat'ı alması için göndermiş fakat Gulam Haydar hayatını kaybetmiş ve onun yerine veliaht olarak Şir Ali Han geçmiştir.¹⁷⁶

Bu dönemde Herat'a hâkim olan Sultan Ahmed Han, Herat'dan Ferah şehrine giderek bu bölgeyi fethetmiştir. Bu durum hem İngilizleri hem de Dost Muhammed'i endişelendirmiştir. 1862'de Dost Muhammed Han Ferah'ı yeniden almıştır. Sultan Ahmed'in Herat kalesine çekilmesi ve Dost Muhammed'in burayı kuşatması Mayıs 1863'e kadar devam etmiştir. Ahmed Han'ın karısı (Dost Muhammed'in kızı) vefat edince geçici olarak sulh yapılmış ve 6 Nisan 1863'de Sultan Ahmed Han'ın vefatıyla oğulları olan Şehnevaz Han, İskender Han ve Abdullah Han savaşa devam etmişlerdir. 27 Mayıs 1863'de Dost Muhammed Han Herat'ı alarak Afgan topraklarında birlik sağlanmıştır.¹⁷⁷

9 Haziran 1863 yılında Emir Dost Muhammed Han astım hastalığından dolayı 77 yaşında iken vefat etmiştir. Dost Muhammed Han, Afgan siyasi tarihinde yaklaşık olarak 50 yıl boyunca büyük rol oynamıştır.¹⁷⁸

Dost Muhammed Han ilk döneminde (1826-1839) Kâbil ve Gazne arasındaki bölgeyi güçlükle kontrol etmiş, 1863'de ikinci döneminin sonunda, fethettiği Herat da dâhil olmak üzere, günümüz Afganistan'ının neredeyse tamamını kontrol altına almıştır. Aynı zamanda bu süreçte yıllık gelir 2 milyon Rupî'den 7 milyon Rupî'ye çıkmıştır. Dost Muhammed Han 20 yıl süren ikinci saltanatında dış politikasında bütün gücünü Rusya ve İngiltere arasında tam bağımsız bir emirlik tesis etmeye, iç politikasında ise ülke ekonomisini yeniden düzeltmeye ve merkezi sistemini güçlendirmeye çalışmıştır.

1850 yılına gelindiğinde kuzey bölgesinin çoğunluğu artık kontrolü altındaydı. Dost Muhammed Han 1850'li yıllarda Gazne çevresindeki Gılzay aşiretlerine boyun eğdirerek onları vergiye bağladı ve Kâbil'in etkisini daha da güneye taşıdı. Bu durum

¹⁷⁵ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 310 vd.

¹⁷⁶ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 64; M. Hüseyini, a.g.e., s. 45.

¹⁷⁷ G. M. Gubar, a.g.e., s. 759 vd.

¹⁷⁸ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 64 vd.

1820'den beri güneyi yöneten üvey kardeşleri Kandahar serdarları ile arasını bozmuş olsa da bu kardeşlerin sonuncusunun ölümü Dost Muhammed Han'ın 1855'te Kandahar'ın alınmasını kolaylaştırdı.¹⁷⁹ Uzun zaman Kâmuran Mirza'nın fiili yönetimi altında bulunan Herat da sonunda Dost Muhammed tarafından 1863 yılında, ölümünden yalnızca birkaç ay önce ele geçirilmiştir.¹⁸⁰ Dost Muhammed Han gerçekleştirdiği fetihten kısa bir süre sonra ölmüş ve cenazesi halen bulunduğu Herat'ın dış mahallelerindeki Gazargah köyünün mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸¹ Dost Muhammed Han'ın ölümüyle Afganistan yeni bir döneme girmiş bulunuyordu.¹⁸²

2.3. 1842'den Fethine Kadar Herat

1840'ların başlarında Herat'ta durum daha önceki on yılda olduğu gibi İngilizler için sorun teşkil edebilecek durumda olsa da Sind ve Pencâb'daki ilerlemeler Afgan-İngiliz savaşının başında Kâbil ile yaşanan durumun bir benzerini Herat'la yaşanmasına imkân tanımıştı.¹⁸³ Ne var ki bu değişiklik Hindistan ve İngiltere arasındaki Herat meselesine yaklaşım farklarını ortaya çıkarmış ve 1838'den önceki görüş birliğini bozmuştur.¹⁸⁴

1841 yılında baskı altındaki İran, Türkmençay anlaşmasıyla Ruslara verdiği ticari ayrıcalıkları İngilizlere de vermiş ve Herat'taki Şii nüfusun Sünni aşiretlerin elinden kaçarak Horasan'a sığınması gibi geri çekilmeler İran hükümetinin Herat'taki egemenlik haklarından vazgeçmesi için yeterli olmamıştır. Nasıreddîn Şah'ın 1848'de tahta çıkmasıyla İran Herat'taki etkisini arttırmak için yeni yollar aramaya başlamış ve Nasıreddîn Şah'ın hükümdarlığının ilk yıllarında İngilizlere uygun politikalar üretmenin neticesi olarak olumlu gelişmeler yaşamıştır. İngiltere'nin geçici mücadeleden kaçınan tavrı Herat'taki hanları Tahran ile dostane ilişkiler geliştirme

¹⁷⁹ Arminius Vambery, **Travels in Central Asia**, Londra 1864, s. 203.

¹⁸⁰ T. Barfield, a.g.e., s.103. M. Hüseyini, a.g.e., s. 43

¹⁸¹ Aresh Khazeni, "Herat vii. The Herat Frontier in The Latter Half of 19th and 20th Centuries", **Encyclopedia İrannica**, C. XII, 2012, s. 225-226.

¹⁸² M. S. Ferheng, a.g.e., s. 315 vd.; O. Yazıcı, a.g.e., s. 66.

¹⁸³ Recep Uslu, "Herat", **İA**, 2010, C.XVII, s. 215-219.

¹⁸⁴ G. J. Alder, "The Key to India: Britain and the Herat Problem 1830-1863 - Part I", **Middle Eastern Studies**, S. 10, 1974, s. 186-209.

konusunda teşvik etmiş ve Nasıreddîn Şah bu sayede Herat ve çevresinde daha esnek politikaları başarı ile uygulayabilmeyi üretim yıllarının kazanç hanesine eklemiştir.¹⁸⁵

Türkmen ve Kürt aşiretleri Horasan'da İran'a karşı ayaklandıklarında, Yar Muhammed İran askerlerine lojistik ve istihbari destek sağlayınca Zahirü'd-Devle unvanı almıştır. Yar Muhammed'in ölümünden sonra oğlu Seyyid Muhammed Han da İran hâkimiyetini tanımış ve kardeşi, Dost Muhammed Han ile birlikte Herat üzerine yürüyen Kûhendil Han'a karşı, desteğine ihtiyaç duyduğu İran'ı hoşnut kılmak için Şii yanlısı bir politika izlemiştir. Mirza Ağa Han Nuri, 1851 yılında Herat'a girerek Kûhendil ve Dost Muhammed Han'ın kuvvetlerini dağıtmıştır.¹⁸⁶ Böylece Ahmed Şah dönemine dek uzanan Herat'taki İran-Afgan mücadelesinde ibre, Mahmud Şah'ın Zaman Şah'ı devirip sonradan Herat'a kaçarak burayı otonom bir bölge haline getirdiği zamandan bu yana sıklıkla olduğu gibi bir kere daha İran lehine dönüştürmüştür.

İran'daki Rus nüfuzunun artmasının ardından gelişen ve İran'a karşı temkinli yaklaşımı ön plana koyan İngiliz dış politikasının doğal bir uzantısı olarak, Tahran'daki İngiliz temsilcisi Albay Justin Sheil, Herat'taki İran başarısı karşısında öfkeye kapılmış ve İran'ın derhal geri çekilmesini istemiştir. Onun bu girişimi İngilizlerin ve İranlıların 1856 yılında Herat'ın durumu için nihai olarak karşı karşıya gelecekleri yeni bir dizi olayın başlangıcı olmuştur. Kuzeybatı Hindistan cephesinin Rus entrikalarına açık bir hale gelmesine sebep olabileceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıkılan Herat üzerindeki İran egemenliği, Herat'ın başına İngilizler tarafından geçirilen Mirza Ağa Han Nuri, güç dengelerine yeni bir ayar vererek Nasıreddîn Şah'ın hırslarına karşı koymak amacıyla daha bağımsız bir siyaset gütmüştür.¹⁸⁷

Yoğun İngiliz baskısı altındaki İran kuvvetlerinin Ocak 1952 yılında Herat'tan çekilmesinin ardından Mirza Ağa Han Nuri, Sheil'in Herat'ı İran nüfuz alanı dışında ilan etme isteklerine direnmişse de Ocak 1853 yılında İngiliz hükümetinin isteklerini tek taraflı olarak yerine getirmek zorunda kalmıştır. Sheil-Nuri anlaşması İran'ı

¹⁸⁵ A. Amanat, a.g.m., s. 219-224.

¹⁸⁶ Feridun Âdamiyat, *Amir Kabir War Iran*, Tahran 1969, s. 644.

¹⁸⁷ Mary Sheil, *Glimpses of Life and Manners in Persia*, London 1856, s. 377.

bölgeye saldırmayacak askerler hariç Herat bölgesine herhangi bir şekilde asker göndermekten alıkoymuştur. Ayrıca yabancı güçlerin Herat'tan ayrılmasının ardından, İran güçlerinin memleketlerine gecikme olmadan dönmeleri şart koşulmuştur. İran ayrıca bu anlaşma ile sikke bastırıp hutbe okutma ve buna benzer herhangi bir sembol ile Herat'ın İran'a bağlılığını belirtme gibi eylemlerden uzak duracaktır.¹⁸⁸

Sonraki zamanda Herat'ta yaşanan bir diğer çalkantı, yıllardır değişimi devam eden dengeler, kuralları ve hamle sıklığı değişen “Büyük oyun”a bağlı olarak İngiltere'nin İran ile olan kırılmalı ilişkileri sebebiyle ortaya çıkmıştır. Son anlaşmaların muhtevası bu ilişkilerin ve Herat'taki tansiyonun olumsuz etkilenmesine en önemli sebeplerden birini teşkil etmiştir. Sheil-Nuri anlaşmasının sonucu olarak anlaşma hükümlerinin çıkarına olacağını sezen Seyyid Muhammed Han hızlıca İngiliz tarafına geçmiş buna karşılık, İran hükümeti de bölgede yıllardır uyguladığı gibi Sadozay Mahmud Mirza ardıklarını bölgede nüfuz elde etmek üzere kullanmışlardır.

Kâmuran Mirza'nın yeğeni Muhammed Yusuf Mirza Herat'ın yönetimini ele geçirmek için hak iddia ettiğinde, İranlılar Muhammed Yusuf Mirza'yı desteklemişlerdir. 1842 yılında Kâbil Emir'i olan Dost Muhammed Han'ı Kandahar'ın alınması için ikna etmiş olan kardeşi Kûhendil Han'ın ölümünün oluşturduğu askeri zayıflıktan faydalanan Muhammed Yusuf Mirza, Seyyid Muhammed'i saf dışı bırakmış ve çok geçmeden de öldürmüştür. Herat'taki durumu fark eden Dost Muhammed Han aynı yıl içerisinde, Herat'taki İran tasarılarını engellemek için, Doğu Hindistan Şirketi ile anlaşması gerektiği sonucuna varmış ve Mart 1855'te İran'ın Herat üzerine tasarladıkları girişimleri zayıflatmak için Peşâver anlaşmasını imzalamıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Abbas Amanat, **Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy 1831-1896**, Berkeley and Los Angeles 1997, s. 268.

¹⁸⁹C. J. Hurewitz, *“The Middle East and North Africa in World Politics”, A Documentary Record*, C. II, New Haven 1975, s. 311.

Bu anlaşmaya göre;

Dost Muhammed Han Hindistan'daki iç savaşta tarafsız kalacaktı, buna karşılık Herat'ın 1856 yılında Nasıreddîn Şah tarafından alınmasına İngilizler 1857 yılında bölgeyi İran Askerlerinden ikinci kez temizleyerek karşılık vermesiyle¹⁹⁰, anlaşmanın Dost Muhammed'in yararına olan kısmı da hayat bulmuş oluyordu. Tahta çıkışının ilk zamanlarında İngiliz karşıtı bir politika izleyen Dost Muhammed Han, bu anlaşma neticesinde İngilizlerin dostluğunu ve desteğini aldıktan sonra Herat'ı alma niyetlerini güçlendirmiş ve açığa çıkarmıştır. Damadı Seyyid Muhammed Han'ın öldürülmesini sebep göstererek Herat'a girmek istemiştir.

Dost Muhammed Han'ın Herat'a girmesinden korkan Muhammed Yusuf Mirza, İran Şahı Nasıreddîn Şah'tan yardım istemiştir.¹⁹¹ Bir yandan Dost Muhammed Han'ın Afganistan'ın diğer bölgelerinde adaletle hükmediyor olmasından etkilenmiş olan Herat halkının yönetimini kabul etmemesi ve zayıflatma çabalarının yıpratması ile öbür yandan İran yardımından umudunu kesmiş olmasından dolayı Muhammed Yusuf Mirza Han İranlıların tarafından İngilizlerin tarafına geçmiştir. Bu duruma karşılık Nasıreddîn Şah'ın amcası Murad Mirza Hüsam, İngilizlerin safına geçen Muhammed Yusuf Mirza'yı saf dışı bırakmak ve Kaçar Hanedanının sadakatinden şüphe duymadığı İsa Han'ı Herat'ın başına geçirmek için bir kalkışma tertip etmişlerdir. Fakat İsa Han, zaman kaybetmeden İngilizler ve Dost Muhammed Han'ın tarafına geçmiştir.¹⁹²

Uluslararası gelişmeler de Herat'taki durumun daha karmaşık bir hal almasına katkıda bulunmuştur. İngilizlerin ve Rusların Kırım Savaşındaki durumu ve zaman içerisindeki kazanımlarına göre İran, stratejisini belirlemek durumundaydı. İran hükümeti Rusya'nın savaşın başındaki kazanımlarına aldanarak yeni Çar II. Aleksandr'ın desteğini elde ederlerse, yarım yüzyıldır elde etmek için mücadele ettikleri Herat şehrini kazanacaklarını öngördüler. Rusya'nın 1855 yılında Kars'ı alması bu öngörülerini güçlendirmişti. Öte yandan İngiltere ve İran ilişkileri, tam yetkili

¹⁹⁰ K. Kahraman, a.g.m., s.511.

¹⁹¹ Henry Rawlinson, **England and Russia in the East**, London 1875, s. 86.

¹⁹² A. Amanat, a.g.m., s. 219-224.

elçi Carles Murray ve Şah'ın baldızı Pervin Hanım ile alakalı iddia edilen olaylardan ötürü gerginleşmiş ve kopma noktasına gelmişti. Nesreddin Şah bu durumu fırsat bilerek amcası olan Horasan valisi Murad Mirza ile birlikte Herat üzerine yürüdü.¹⁹³ Şah'ın önceliği Herat şehri olarak görünse de hamlesinin asıl amacı İngiliz koruması altında güçlenen Birleşik Afganistan'a karşı doğu sınırlarını güvene almak olmuştur. Nitekim İngilizler Dost Muhammed Han'ı "*bütün Afgan vilayetlerinin hâkimi*" ve "*şerefli Doğu Hindistan Şirketi'nin dostlarının dostu ve düşmanlarının düşmanı*" olarak kabul etmiştir.¹⁹⁴

İranlılar için Herat'a hâkim olmak, İngilizlerin artan stratejik ve diplomatik manevralarına karşı ellerini güçlendirecek ve Afganistan'a karşı güvenlik problemini çözecek en önemli hedeflerden biri durumundaydı. Nasıreddin Şah, Herat'ın alınması adına giriştiği askeri hazırlıkların yanı sıra çift yönlü stratejisine uygun olarak diplomatik yararlar elde etmek için yetenekli yardımcısı Faruk Han'ı İstanbul ve Paris'te Avrupalı ve İngiliz yetkililerle görüşmek için görevlendirdi. Amacı Herat'ın alınmasını kolaylaştırmak ve karşı tepkileri kontrol altına almak olmuştur. Bu minvalde Faruk Han'ın asıl amacı elbette Herat seferinin durdurulmasını isteyen İngilizlerle anlaşma yapmaktan ziyade Fransızları arabuluculuk için ikna etmek ve Amerika'dan mali borç ve askeri destek sağlamak olmuştur. Bu hamleler 15.000 İran askerinin, Yusuf Muhammed Mirza ve sonrasında İsa Han'ın taraf değiştirmesiyle güçlü Herat duvarları önünde sıkışmış vaziyette kaldığı zamana tekabül etmektedir. Yaklaşık dokuz ay sonunda Herat'ın muhasarası İranlılar için çalışan Fransız tekniker M. Buhler'in geliştirdiği tünel çözümü sayesinde, kıtlıkla mücadele eden şehrin alınması ile son bulmuştur. Murad Mirza'nın şehre girmesiyle adına Fethnameler okunmuş, Nasıreddin Şah adına sikke bastırılmıştır.¹⁹⁵

İran'ın Herat'ı alması üzerine beklendiği gibi İngilizler aynı yılın Kasım ayında savaş ilan ettiler ve Buşehr'deki birliklerini İran'ın Fars vilayetine sevk ettiler. 1857 yılında gerçekleşen Kusab savaşında düzenli İran ordusunu ağır bir bozuna uğratmıştı. Savaştan ötürü boşalmış hazine, politik öngörülerin yanlış çıkması ve alınan askeri yenilgilerle hayal kırıklığına uğramış olan Nasıreddin Şah ve yardımcıları, Faruk Han'ı

¹⁹³ A. Amanat, a.g.e., s. 273.

¹⁹⁴ C. J. Hurewitz, a.g.m., s. 307-11.

¹⁹⁵ J. B. Kelly, a.g.e., s. 455-499.

Paris'e göndererek İngiltere'nin ağır şartlar yüklediği ateşkes anlaşmasını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Savaş neticesinde 1857 yılında Paris anlaşması imzalanmıştır. Paris anlaşması İran'ın Afganistan üzerindeki egemenlik iddialarına kesin bir şekilde son vermiştir.

Bu anlaşmaya göre;

1. *İran Şahı'nın Herat'tan üç ay içinde çekilmesi,*
2. *İran Şahı'nın Herat bölgesi yahut diğer Afganistan bölgeleri üzerindeki bütün hak iddialarından vazgeçmesi,*
3. *İran Şahı'nın Herat ve Afganistan önderlerinden herhangi bir itaat simgesi istememeyi kabul etmesi,*
4. *İran Şahı'nın Herat'ın ve Afganistan'ın bağımsızlığını tanıması ve bu ülkelerin içişlerine asla karışmayacağını beyan etmesi*

ile “Büyük Oyun”da yeni bir safhaya geçildiği anlaşılmaktadır. İngilizler artık Rus çıkarlarıyla İran'ın vekâleti aracılığı ile karşılaşmak yerine doğrudan Ruslarla güney Asya'da temasa geçerek bölgedeki stratejik rekabetin üstün konumu olma çabalarını sürdürecektir.¹⁹⁶

İngiliz Hükümeti İran'ın bu yükümlülükleri karşısında Afganistan ve İran arasında rol oynayacağı sözünü vermiştir. Anlaşmada İran Hükümeti'ne tanınan tek hak sınırlarının ihlali durumunda anlaşmaya ilişkin sözler yerine getirilmezse, bu ihlale karşı askeri operasyonlar yapabilme özgürlüğünü elinde bulundurmasıdır. Paris anlaşması yarım asır süren İran ve İngilizler arasındaki Herat'ı kontrol altına alma mücadelelerini sonlandırmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ A. Amanat, a.g.e., s. 304.

¹⁹⁷ A. Amanat, a.g.m., s. 219-224.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMİR ŞİR ALİ HAN DÖNEMİNDE HERAT

3.1. Emir Şir Ali Han Döneminde Afganistan

Dost Muhammed 1858 yılında üçüncü oğlu Herat valisi Şir Ali'yi veliaht olarak tayin etmiş ve bu durumu komşu devletlerin hükümdarlarına da bildirerek, oğlu Şir Ali'nin veliahtlığının kabul edilmesini sağlamaya çalışmıştı.¹⁹⁸ Afganistan'da Dost Muhammed Han'ın 9 Haziran 1863 yılında ölümüyle Devlet erkânı tarafından 12 Haziran 1863'de Şir Ali Han, 41 yaşındayken Herat'ta Şah ilan edilmişti. Fakat Şir Ali Han'ın tahta çıkmasına kardeşleri Muhammed İslam Han ve Muhammed Azam Han, karşı çıkmış ve isyan etmişlerdi.¹⁹⁹

Her iki isyanı bastırmaya çalışan Şir Ali Han, dış siyasette de ilk olarak İngiliz valisi Lord Earl Elgin ile temasa geçerek kendisinin tanınmasını istemiş fakat Lord Elgin, Şir Ali Han'ın hükümdarlığından emin olmadığı için kendisine cevap vermemişti. İngilizlerin bu tutumu karşısında Şir Ali Han İngilizlere karşı tavır alırken bu esnada yaşanan kardeşleri arasındaki taht mücadelelerinde otoritesini güçlendirmeye çalışmıştı.²⁰⁰

1864 yılında Muhammed Efdal Han'ın vergileri vermeyerek isyan etmesi üzerine Şir Ali Han bu isyanı bastırmak için Haziran 1864'de Kâbil'den Bamiyan yakınlarında bulunan Bajgah'a gitmişti.²⁰¹ Burada karşılaşan iki ordu arasında çıkan savaşta, Efdal Han mağlub edilmişti. Sonuçta Emir Şir Ali Han ve Efdal Han, Mezar-ı Şerif'te bulunan Hz. Ali türbesinde bir anlaşma yapmak için görüşmüşlerdi. Yapılan bu anlaşmaya göre Efdal Han, ağabeyi Şir Ali Han'ın emirliğini tanıyacak ve Türkistan'da bulunan görevine devam edecekti. Efdal Han'ın oğlu Serdar Abdurrahman Han, babasını Afganistan'ın veliahdı olarak gördüğü için bu anlaşmaya

¹⁹⁸ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 132; M. Hüseyini, a.g.e., s. 47; A. Çelikkilek, a.g.m. s. 98.

¹⁹⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 329.

²⁰⁰ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s.133.

²⁰¹ Muhammed Sürur Mevlevi, **Padişahan-i Müteahhir-i Afganistan**, C. I, II. Basım, Tahran 1390, s. 246 vd.

karşı çıktı. Serdar Abdurrahman Han'ın bu tutumuna karşılık Emir Şir Ali Han, Efdal Han'ı hapse atmıştı ancak oğlu Abdurrahman Han Buhara'ya kaçmıştı.²⁰²

Afganistan'ın kuzeyinde Muhammed Efdal Han'ın isyanını bastıran Emir Şir Ali Han, Kâbil'e geri döndü.²⁰³ Ancak 1865'te bu defa Kandahar'da vali olarak bulunan kardeşi Muhammed Emin Han isyan etti. Emir Şir Ali Han, bu isyanı bastırmak için İngilizlerden yardım amacıyla tekrar temasta bulunmuş Lord Lawrence Afgan iç savaşını körüklemek istediği için bu talebini tekrar reddetmişti. İngilizlerin isyanlara karşı olan bu tutumları, İngiliz-Afgan Harbi'nin başlamasına neden olacaktır.²⁰⁴

Şir Ali Han, Muhammed Emin Han ile 5 Haziran 1865'te Kalat ve Kandahar arasında bulunan Kajbaz'da karşı karşıya gelmiş, bu savaşta başta Emin Han ve oğlu Serdar Muhammed Ali Han olmak üzere pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu durum karşısında çok üzülen Şir Ali Han, devlet işlerini bırakarak Kandahar'da bulunan Hırka-i Şerif türbesine inzivaya çekildi. Emir Şir Ali Han'a muhalif olanlar bu haber karşısında tekrar harekete geçtiler.²⁰⁵

Böylece 1865 yılında Afganistan İç Savaşı tekrar başlamıştır. Şir Ali Han'a karşı yeğeni Abdurrahman Han Buhara'dan, Azam Han da Hindistan'dan kendi kuvvetlerini toplayarak Kâbil'i ele geçirmeye çalıştılar. Haberi duyan Şir Ali Han, oğlu İbrahim han önderliğindeki ordusunu Kâbil'e göndermişse de Abdurrahman ve Azam Han'ın müttefik olmaları karşısında başarı sağlayamamıştı. 24 Şubat 1866'da Seyyidabad'da yapılan savaşta Emir Şir Ali Han'ın ordusu büyük kayıplar verdi. Kâbil'i ele geçiren Azam Han ve Abdurrahman Han, Efdal Han'ı hapisten çıkarıp 21 Mayıs 1866'da Bâlâhisar'da emir ilan ettiler. Efdal Han'ın, kardeşi ve oğlunun yardımı ile Kâbil'de emir ilan edilmesiyle Afganistan ikiye bölünmüş oluyordu.²⁰⁶ Şir Ali Han sadece Kandahar ve Herat'ta hâkim iken Efdal Han Kâbil ve çevresini idare ediyordu.²⁰⁷ Hırka-i Şerif türbesinde bulunan Şir Ali Han, tahtı yeniden ele geçirmek için kendi önderliğindeki ordusuyla tekrar Kâbil üzerine yürümüşse de Ocak 1867'de Mukur'da,

²⁰² O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 68; M. Hüseyini, a.g.e., s. 48.

²⁰³ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 332.

²⁰⁴ M. Saray, Afganistan, s. 75.

²⁰⁵ A. Çelikkilek, a.g.m. s. 99.

²⁰⁶ M. S. Mevlevi, a.g.e., s. 249 vd.

²⁰⁷ M. Hüseyini, a.g.e., s. 49.

Eylül 1867’de Pencşir’de rakipleri tarafından yenilgiye uğratılmıştı.²⁰⁸ Şir Ali Han yenilgiye uğradıktan sonra Herat’ta bulunan oğlu Yakup Han’ın yanına kaçmak zorunda kalmıştı.²⁰⁹ Görüldüğü üzere Afganistan tarihinde Herat bir kez daha iç meselelerde önemli merkezlerden biri olmuştu.

Saltanatı ele geçiren emir Efdal Han, Mirza Ahmed Han’ı vezir tayin etmiş, kardeşi Muhammed Yusuf Han’ı da Kâbil’in hâkimi yapmıştı. Muhammed Azam Han’ın oğlu Muhammed İshak’ı Gazne şehrine, Nasrullah Han’ı Celâlabâd’a vali olarak tayin etmiş²¹⁰ ve Abdurrahman Han’ı ordu komutanlığı görevine getirerek kendi hâkimiyetini pekiştirmeye çalışmıştı. Efdal Han İngilizlere varlığını kabul ettirmek için elçisiyle mektup yollamış, Hindistan genel valisi Lord Lawrence, Efdal Han’ın bu başarılarını tebrik ettiğini belirten bir mektupla karşılık vermişti.²¹¹

Şir Ali Han, Herat’tan kardeşi Feyz Muhammed Han’ın yanına Afgan Türkistan’ına geçmiştir. Burada kardeşi Feyz Muhammed ile birleşerek Kâbil’i tekrar ele geçirmek için 1867’de Kâbil’e doğru harekete geçmiş ancak kardeşi Feyz Muhammed savaş alanında hayatını kaybedince Şir Ali Han Belh şehrine çekilmek zorunda kalmıştı. 7 Ekim 1867 yılında Efdal Han’ın 55 yaşında hayatını kaybetmesiyle Muhammed Azam Han’ın Kâbil’de emirliği ilan edildi. Şir Ali Han bu tarihten sonra bir kez daha harekete geçerek İngilizler ve Ruslar ile denge politikası uygulamaya çalıştı ve Afganistan’da hâkimiyetini tekrar tesis etmek için Herat’ta İran ve Rusya ile Afganistan’da hâkimiyetini tekrar sağlamak amacıyla yardım anlaşması girişimlerinde bulundu.²¹²

Ancak İran ve İngilizlerin 1857 yılında yapmış oldukları Paris anlaşmasında Afganistan’ın iç işlerine müdahale edilmeyeceği maddesinden dolayı bu talebe olumsuz cevap verildi.²¹³ Bu arada İngilizler Şir Ali Han’ın İran ve Rusya’dan yardım talep ettiği haberini almaları üzerine Rusya ile bir anlaşma yapılmasını

²⁰⁸Y. H. Bayur, a.g.e. III, s. 413 vd.

²⁰⁹ Y. H. Bayur, a.g.e. III, s. 413 vd; Orhan Yazıcı, Afganistan’da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi, s.137.

²¹⁰ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 332.

²¹¹ M. Hüseyini, a.g.e., s. 50.

²¹² O. Yazıcı, Afganistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 130 vd.

²¹³ M. Hüseyini, a.g.e., s. 50.

kararlaştırmışlardır. Anlaşmaya göre İngilizler Hokand ve Buhara işlerine, Ruslar ise Afganistan işlerine müdahaleden vazgeçeceklerdi.

3.2. şir Ali Han'ın İkinci Kez Tahta Çıkışı

şir Ali Han'ın Afgan birliğini kurmak için İngiliz ve Ruslara karşı denge politikası oluştırmaya çalıştığı zaman Afgan halkı tekrar şir Ali Han etrafında toplanmaya başladı. şir Ali Han oğlu Serdar Muhammed Yakub Han ile birlikte 1868 yılında Herat'tan Kandahar zerine yürüdü. Efdal Han'ın kardeşleri Kandahar'da halka baskı uyguladıkları için şir Ali Han bölgeyi savaşmadan ele geçirdi. şir Ali Han Kandahar zaferinden sonra oğlu Yakup Han ile birlikte Gazne yakınlarında Azam Han'ın kuvvetleriyle savaşıp Kâbil de bulunan şehrin ileri gelenlerinin de yardımıyla burayı ele geçirmiştir.²¹⁴ Savaşı şir Ali Han'ın kazanmasıyla Azam Han İran'a kaçarken yolda vefat etmiş, Abdurrahman Han ise Semerkand'a kaçmış buradan da Ruslara sığınmıştır. Böylece İngilizlerin sebep olduğu Afgan iç savaşı şir Ali Han'ın 8 Eylül 1868'de Kâbil'e girip, kardeşlerini bertaraf etmesiyle son buldu.²¹⁵

şir Ali Han'ın Afganistan tahtına çıkmasıyla Lord Lawrence atmış bin İngiliz Sterlini ve  bin beş yüz tüfek göndererek kendisini kutlamıştır.²¹⁶ şir Ali Han Afgan i savaşları döneminde İngilizlerin sergilemiş oldukları politikalarından dolayı İngiliz glerine hiçbir zaman gvenememiştir. İngilizlerin şir Ali Han'a karşı politikalarının değiştirmelerinin asıl nedeni Ruslarla ittifak arayışı içerisinde olduğu haberlerinin yayılmasıydı. Afganistan 1864-1868'de i savaşla uğraşırken 30 Mart 1856 yılında imzalanmış olan Paris Anlaşmasıyla, yalnız kalmış olan Rusya yönünü doğuya çevirerek Türkistan'da yayılmaya başlamıştı. Rusya Orta Asya'da bulunan Hokand ve Buhara hanları arasında meydana gelen husumetten faydalanarak harekete geçmiş, Ruslar bu doğrultuda Orta Asya-Türkistan bölgesinde bir yandan askeri bir yandan da diplomatik yollarla faaliyetlerde bulunmuşlardı. 1860 yılında Yedisu'da taarruza geçen Rus kuvvetleri Tokmak ve Pişrek vilayetlerini ele geçirerek Doğu Türkistan bölgesine giden Tanrı dağlarındaki yolları kontrolleri altına almış bulunuyorlardı. Akabinde

²¹⁴ M. Hüseyini, a.g.e., s. 51; A. elikkilek, a.g.m., s. 99-100.

²¹⁵ M. Saray, Afganistan, s. 76 vd.

²¹⁶ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 70.

1861’de Sirderya yakınlarındaki Cülek ve Yenikurgan’ı da alarak ilerlemeye devam etmişlerdir.

1864’de Türkistan (Yesa) vilayetini de ele geçiren Rus generali Çerngayev yönünü Taşkent’e çevirmiştir. Böylece Rusya hâkimiyeti Harezm’deki Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının sınırlarına gelmiş bulunuyordu. Rus generali Çerngayev, Taşkent taarruzu için 1950 asker ve 12 topla harekete geçmiştir. Buradaki halkın direnişine rağmen 27 Haziran 1865’te General Gernyayev Taşkent’i almayı başarmıştır. Rusya, Taşkent’i işgal edip burada Türkistan genel valiliğini kurmuştu. Rusya tepki çekmemek için Türkistan’daki bu ilerleyişinin amacının sınırları ve burada yaşayan Kâbileleri denetim altında tutmak olduğunu açıklayan Prens Gorçakof’un 21 Kasım 1864 yılında yayınlamış olduğu bildirgede bildirmişti. Ancak bu bildirge İngiliz hükümeti tarafından, Hindistan’da bulunan sömürgelerinden dolayı endişelenmelerine sebep olmuştu. Taşkent’in alınmasıyla Rusların Türkistan’daki ilerleyişi hız kazanınca Buhara emiri ve Ruslar ile savaş başlamış, Yenikurgan bölgesinde meydana gelen savaşı Ruslar kazanmıştı. Türkistan’ın ilk genel valisi General Kaufman’ın 14 Mayıs 1868’de Semerkand’ı ele geçirmesiyle Zereşan ovasının önemli noktaları Rusların eline geçmiş oluyordu. Bu olaydan sonra 30 Haziran 1868’de Buhara emiri Rus himayesini kabul etmişti.

Tahtı yeniden ele geçiren Emir Şir Ali Han da Rusya’nın Afganistan sınırlarına dayanmış olmasından dolayı Rusya’ya karşı bir müttefik bulmak amacıyla, Hindistan’da bulunan İngiliz hükümetinden destek bulmak için harekete geçti.²¹⁷ İngilizler Şir Ali Han’dan Avrupa devletlerinin yürütmüş olduğu emperyalizme karşı Pan-islamizm hareketini savunan ve bu doğrultuda görevlendirilen Seyyid Cemaleddin Afgani²¹⁸’yi bertaraf etmesini istemişlerdi.²¹⁹

²¹⁷ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 72.

²¹⁸ Seyyid Cemaleddin Afgani 1838 yılında Afganistan’ın Konar vilayetinde doğmuş, 1857’de Emir Dost Muhammed’in yanında yer almış dönemin yenilikçi şahıslarındandır. Dost Muhammed’in ölümünden sonra Şir Ali Han’ı, Rus-İngiliz karşıtlığına ikna etmeye çalışmış fakat Şir Ali Han’ın dönemin devlet adamlarının kışkırtmaları ve İngilizlerin kendisinden hoşnut olmamaları nedeniyle Şir Ali Han tarafından Afganistan için hazırladığı layihalar kendisinden telsim alınarak 12 Kasım 1868’de gözetim altına alınmasıyla Hindistan’a sürgün edilmiştir. Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Afgani”, **DİA**, C. X, s. 456 vd.

²¹⁹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 334.

Şir Ali Han İngilizlerin isteğini 12 Kasım 1868'de Seyyid Cemaleddin Afgani'yi Hindistan'a sürgün ederek yerine getirdikten sonra 1869'da Hindistan'da İngilizlerin genel valisi Lord Mayo ile görüştü.²²⁰ Afganistan ile İngilizler arasında 1869 ile 1872 arasında gelişmiş olan dostane ilişkiler, Orta Asya'da yayılmaya çalışan Rusları tedirgin etti. Ruslara göre İngilizler ve Afganistan arasında yapılan bu görüşmelerin asıl amacı kendilerini Türkistan'dan atmak istemeleriydi.²²¹ Gerçekleştirilen bu görüşmeler esnasında Lord Mayo, Şir Ali Han'a Rusların Türkistan'daki ilerleyişlerinden rahatsızlık duyduğunu ve meydana gelebilecek Rus saldırısına karşı kendilerine yardımda bulunabileceklerini bildirmişti.

Şir Ali Han Rusya'nın Orta Asya'da ilerleyişini engellemek için İngiltere ile görüşüp yardım talebinde bulunmuş, yapılan görüşmeler sonucunda aşağıdaki hususlar üzerinde duruldu;

- 1855 ve 1857 Afgan-İngiliz anlaşmaları eşit şartlarda olmadığından yeni anlaşma eşit şartlarda olmalı,
- Taç ve taht Şir Ali Han'ın ailesine aittir ve veliaht olarak şehzade Abdullah İngilizler tarafından tanınmalı,
- İngiltere Afganistan'a her yıl düzenli yardımda bulunmalı,
- Afganistan'ın savaş dönemlerinde İngiltere teçhizat ve nakit yardımı yapmalı.

Ancak İngiliz hükümeti kendi çıkarlarına ters düştüğü için bu anlaşmayı onaylamamış olsa da Lord Mayo 4 Ocak 1869'da Ruslara Afganistan meselelerine karışmamaları konusunda uyarıda bulundu. Daha sonra Hindistan'daki kendi varlığını korumak ve Orta Asya'daki emellerini gerçekleştirmek için Rusya ile Sir Andrew Buchanan vasıtasıyla görüşmelere başladı.²²² 1869 yılında başlatılan bu görüşmeler 31 Ocak 1873 yılında İngilizler ve Ruslar arasında Afganistan'ın kuzey sınırı üzerinde bir anlaşmayla son bulmuştu.

²²⁰ A. Çelikkalek, a.g.m. s. 101.

²²¹ M. Saray, Afganistan, s. 83 vd.; O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus, s. 158.

²²² G. M. Gubar, a.g.e., s. 779 vd.

Şir Ali Han, dış siyasette bu gelişmelerle meşgul olurken iç siyasette oğlunun isyanıyla karşı karşıya kalmıştı. Şir Ali Hanın Herat valisi olan oğlu Yakub Han babasının, küçük kardeşine daha yakın davranmasından dolayı 2 Eylül 1870'de isyan etmişti. Yakub Han'ın isyanının halk tarafından desteklenmesi Şir Ali Hanı zor durumda bırakmıştı. Ancak savaş sonucunda Yakub Han'ın Herat'a kaçmasıyla Afganistan'da tekrar huzur hâkim olmuştu. Şir Ali Han'ın İngilizlerle kurmuş olduğu dostane ilişkiler neticesinde bu isyanı bastırabilmişti.²²³

Aralarında yapılan anlaşma sonrasında İngilizler ile Ruslar kendilerini Afganistan ve Buhara'nın garantörü olarak görüp nüfuz bölgelerinin sınırlarını çizmişlerdi. Badahşan ve Vahan Afganistan'da kalmak üzere Ceyhun ırmağı Afganistan ve Buhara arasında sınır olarak kabul edilmişti. Ruslar yapılan bu anlaşmayı kendi menfaatlerine uygun bir şekilde yorumlayarak Türkistan hanlıkları topraklarında ilerleyişlerine devam ettiler. İngilizler ise Afganistan'ın kuzey sınırını güvence altına alarak Hindistan genel valisi Lord Mayo'yu pasif kalmasından dolayı görevden alıp yerine Lord Northbrook'u tayin etmişlerdi. Görüldüğü üzere Rus-Afgan sınırının belirlenmesinde Afganistan'ın hiçbir etkisi olmamış, sınır İngilizler ve Rusların kendi menfaatlerince belirlenmişti. İngilizler, Rusları Afgan ve Buhara arasında sınır olan Ceyhun nehrinin ötesinde durdurmayı planlamışlardı.

İngilizler Rusların bu tutumundan sonra 1873 yılında Rusya'nın Afganistan topraklarında işgal faaliyetleri olmayacağını söylemesine rağmen bazı planlarını uygulamaya başlayacaktır. İngilizler ve Ruslar tarafından Afganistan üzerinde yapılan bu planlar, Şir Ali Han'ın yaptığı hatalar dolayısıyla gerçekleşme imkânı bulmuştur. Özellikle Şir Ali Han'ın Hindistan Müslümanlarına çok fazla güvenmesi İngilizlerden önemli mevkideki birkaç gizli ajanın suikast girişimlerine ortam hazırlamıştır. Dış siyasette ise Şir Ali Han'ın hatası İngilizlerin ve Rusların vermiş oldukları her vaadi yerine getirebileceklerine inanmasıydı. Bununla birlikte Şir Ali Han'ın kendi asker ve devlet adamlarına güvenmemesi de yaptığı hatalar arasında görülebilir.²²⁴

²²³ O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus, s. 157; M. Hüseyini, a.g.e., s. 53.

²²⁴ A. N. Kurat, a.g.e., s. 352.

3.3. İran-Afganistan Sınır Problemi

Şir Ali Han döneminde gerçekleşen diğer bir olay da Sistan²²⁵ bölgesindeki İran-Afgan mücadelesi olmuştur. Sistan yöneticileri Afganistan'a bu döneme kadar bağlılıklarını bildirmiş olsa da Afganistan'ın içine düştüğü karışıklıklardan faydalanarak İran safına geçmeyi tercih etmişti. 1869 yılında İran'ın bütün Sistan eyaletlerini hâkimiyetleri altına almasıyla Şir Ali Han, İngilizlerden yardım talebinde bulunmuştu. İran ile Afganistan arasında arabuluculuk eden İngiltere'nin hakemliğini İran ve Afganistan kabul ettikten sonra İngiliz heyeti hakem olarak Gold Smith'i tayin etmişti. 1872 yılında Gold Smith önderliğinde Sistan'a gönderilen heyet Afganistan'dan Seyyid Nur Muhammed Şah, İran'dan da Masum Han ile yapılan görüşmeleri sonucunda 18 Ağustos 1872'de Sistan'ın sulak bölgelerinin İran'a, kurak bölgelerin de Afganistan'a bırakılmasına karar vermişti. İngilizlerin bu kararı Şir Ali Han tarafından uygun görülmeyip İngilizler ile arasında var olan ilişkinin gerginleşmesine neden olmuştu. İngiliz hükümeti Şir Ali Han'ın hoşnutsuzluğunu anlayıp, onun düşmanlığını kazanmamak için Hindistan genel valisi tarafından davet edilmiş ancak Şir Ali Han daveti kabul etmemiştir. Daha sonra İngilizler Lord Northbrook'u Kâbil'e göndermek istemişlerse de Şir Ali Han bu elçiyi de kabul etmemiştir. Şir Ali Han, Nisan 1873'de kendi sadrazamı Nur Muhammed Şah'ı İngilizlerle görüşmesi için Kalküta'ya göndermişti. Nur Muhammed Şah'ın Hindistan'a gönderilmesinin diğer bir amacı Rusların Hive üzerindeki etkinliği ve Ruslar tarafından meydana gelebilecek saldırılara karşı İngilizlerden ittifak güvencesi almaktı. Şir Ali Han Afganistan'ın kuzey sınırlarını güvence altına almak için Temmuz 1873'de İngilizlere danışmak üzere Nur Muhammed Şah'ı Hindistan'a göndererek Hindistan genel valisi Lord Northbrook ile müzakerelere başlamıştı.²²⁶

Nur Muhammed Şah ve İngilizlerin Hindistan genel valisi Lord Northbrook, Sistan meselesi için Simla'da bir araya gelerek Şir Ali Han'ın Rus tehdidine karşı isteklerini ve Sistan'ın genel durumunu görüşmüşlerdi. Nur Muhammed Şah, Şir Ali

²²⁵Sistan; günümüzde Afganistan ile İran sınır toprakları arasındaki bölgedir. Horasan'ın güneyinde yer alan bu bölge Ahmed Şah Dürrani döneminde Afganistan'ın topraklarına dâhil olmuştur. Ancak Timur şah'ın ölümüyle bölge hâkimiyeti İranların eline geçmişti. Osman Gazi Özgüdenli, "*Sistan*", **DİA**, C.XXXVII, s. 274 vd.

²²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1987, s. 419 vd; O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus, s. 162.

Han'ın isteklerini Northbrook'a iletmış ancak İngilizler 1873 yılında Ruslarla yaptıkları anlaşmaya sadık kalınarak kendileriyle bir anlaşma yapacaklarını belirtmişlerdi. İngiltere Afganistan'ın dış politikasında herhangi bir ülkeyle anlaşma yapmaması halinde mali destekte bulunabileceklerini ve Afganistan'ın önemli bölgelerinde de kendi adamlarının yer alacağı şartıyla Şir Ali Han'ın isteklerini kabul edeceğini belirtmişti. İngilizlerin bu tutumuna karşı Şir Ali Han bu isteklere olumsuz cevap vererek müzakereler bir anlaşmaya varılmadan son bulmuştu. Afganistan'la İngilizlerin aralarının bozulması Rusların Orta Asya'daki ilerleyişini hızlandırmıştı. Rus Generali Gorbacov 1874 yılında Türkmen topraklarında bilhassa Yamud Türkmenlerini hedef alarak tam manasıyla katliam yapmıştı. Rusya kuzeydoğu bölgesinden İran sınırına ulaşma hedeflerini bu bölgede yaşayan Türkmenler üzerinden sağlamaya çalışmıştı. Yamud Türkmenlerini bu doğrultuda boyunduruğu altına alan Rusya daha sonra Teke Türkmenleri üzerine yürümeye başlamıştı. Rusların Türkmenistan'daki bu faaliyetleri karşısında burada yaşayan halkın Afgan hâkimiyetine girmek istemeleriyle sonuçlanmıştı. Türkmenler Afgan hâkimiyetine girmekle İngilizlerin desteğini almayı hedeflemişlerdir. İngilizler, Rusların bu faaliyetlerini "Herat yolunu açmak için" yaptıklarını düşünerek endişelenmişlerdi.²²⁷

Bu süreçte Şir Ali Han Ruslara karşı İngilizlerle ittifak arayışına girmiş, ancak İngilizlerin Afganistan açısından önemli bir adım atmamasından dolayı iki devlet arasındaki ilişkiler bozularak ikinci İngiliz-Afgan savaşına sebep olmuştur. Ayrıca Şir Ali Han'ın veliaht olarak Yakup Han yerine oğlu Abdullah Can'ı tayin etmesi ve bu durumun Ruslar tarafından kabul görmesi, İngiliz-Afgan münasebetlerinin gerginleşmesine neden olmuştur. 1874 yılında İngiltere'de muhafazakâr partinin seçimleri kazanmasıyla birlikte İngilizler sömürge siyasetlerini değiştirmeye başlayarak bozulan ilişkilerin de etkisiyle Afganistan üzerindeki baskılarını artırmıştır.²²⁸

3.4. II. İngiliz-Afgan Savaşı ve Herat

1875 yılında İngiltere Afganistan ile tekrar dostluk kurmak için İngilizlerin Hindistan genel valisi Lord Northbrook'u görevlendirdi. Ancak Lord Northbrook,

²²⁷ G. M. Gubar, a.g.e., s. 781 vd.; O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 76.

²²⁸ M. Hüseyini, a.g.e., s. 55.

gözlemlediği kadarıyla Afganistan'ın İngiltere'ye göre Rusya'ya daha yakın bir politika izleyeceğini bildirmesi üzerine İngiliz hükümeti onun yerine Hindistan Genel valiliğine Lord Lytton'u tayin ederek Afganistan'da İngiliz hükümetinin nüfuzunu tekrar sağlamaya çalışmıştır. Görevi devralan Lord Lytton, Afganistan ve Hindistan arasında bulunan Kuetta'yı almış ve askeri üs haline getirmiştir. Şir Ali Han İngilizlerle arasında oluşan gerginliği kaldırma amaçlı Ata Muhammed Han'ı Hindistan'a göndermiş ve Şir Ali Han'ın endişelerini şu şekilde dile getirmiştir;

1. *İngiltere'nin Afganistan devletinin iç meselelerine müdahalesi,*
2. *İngiltere'nin Sistan meselesinde bölgenin verimli topraklarının yarısını İran'a vermesi,*
3. *İngilizler tarafından Kuetta'nın işgali.*

Bu doğrultuda Şir Ali Han İngilizlerden iç işlerine müdahale etmemelerini, yapılan anlaşmalara sadık kalmalarını ve İngilizlerin Kâbil'e gönderecekleri elçinin Müslüman olmasını istemişti.²²⁹ Ancak İngilizlerin asıl hedefi Belh, Herat, Kandahar ve Kâbil vilayetlerini hâkimiyetleri altına alarak Rusya'nın bu bölgelerdeki ilerleyişini durdurmak istemeleri Şir Ali Han'ın isteklerini yerine getirmemelerine sebep olmuştu. Ancak daha sonra Lord Lytton'un ara buluculuğuyla İngiliz heyeti ile Afgan devleti aralarındaki sorunun çözümü için Şir Ali Han'a Peşâver'de görüşme taleplerini iletilmiş, Şir Ali Han şu şartları sunarak İngilizlerin tekliflerini ve İngiliz memurlarının Afgan şehirlerine gelmelerini kabul etmiştir;

1. *Gelen kişilerin maddi-manevi kayıpları olursa meselenin Afgan usullerine göre çözülmesi, herhangi bir baskının yapılmaması,*
2. *Gelen memurların hiçbir koşulda Afgan iç işlerine müdahil olmamaları,*
3. *Rusların Afganistan'a herhangi bir müdahalesinde, Afganistan dâhil olmayıp İngilizler devreye girecektir.*

²²⁹ G. M. Gubar, a.g.e., s. 784 vd.

4. *İngiltere Afganistan'a yardımda bulunmazsa Afganistan devleti bir daha İngilizlerden hiçbir talepte bulunmayacaktır.*

Şir Ali Han bu doğrultuda Nur Muhammed başkanlığındaki Afgan heyetini 1877 Ocak ayında Peşâver'e gönderdi. Ancak taraflar arasındaki bu müzakere İngiliz-Afgan münasebetlerini düzeltmek yerine daha da çıkmaza sokmuştu.²³⁰ Çünkü İngiliz hükümeti Şir Ali Han'ın bu şartlarını kendi isteklerine göre düzenleyip onlara kabul ettirmeye çalışmıştı. Peşâver Konferansının iki devlet arasında bir anlaşmaya varılmadan dağılmasından sonra Lord Lytton Şir Ali Han ile görüşmesi için 19 Mayıs 1877'de Cavagnari'yi Kâbil'e göndermişse de Şir Ali Han, anlaşmak istememişti.²³¹ Görüldüğü üzere Şir Ali Han Afganistan sınırlarını İngiliz ve Ruslara karşı korumaya çalışmıştı, ancak dış siyasette 1878 yılında Rusya ve İngiltere arasında devam eden mücadele Afganistan'ın sınırlarına kadar dayanmış olmasından Şir Ali Han'ın bu mücadelesini boşa çıkarmıştı.²³²

Berlin anlaşmasıyla birlikte Ayastefanos anlaşması rafa kaldırılmış oluyordu. Ruslar Balkanlar'da ve Kafkaslarda bu dönemde elde ettikleri menfaatleri İngilizlerin dâhil olmasıyla Berlin konferansı yenilgisinin intikamını almak ve İngilizlerin Hindistan'daki hâkimiyetine darbe vurmak için Afganistan üzerinden tekrar Hindistan'a yönelmişlerdi.²³³ Ruslar asıl hedeflerini Şir Ali Han'dan gizleyerek General Kaufmann Stoletov'a Kâbil'e hareket etmeden önce Şir Ali Han'a şu açıklamanın yapılmasını istemişti;

“Ekselanslarının vazifesi, Afgan hükümdarının İngilizlerin her türlü teşebbüsüne karşı güvensizlik duymasını ve İngiltere'nin Afganistan'ı nüfuzuna almak için girişeceği tüm teşebbüslere mukavemet etmesini sağlamaktır.”

Ruslar bu beyanla asıl amaçlarının Afganistan topraklarını oluşabilecek İngiliz tehdidinden korumak olduğunu bildirmiş oluyorlardı. Afganistan'a Rusya'nın Türkistan genel valisi Constantine P. Von Kaufmann ve General Stolietoff'un da aralarında olduğu elçilik heyeti 14 Temmuz 1878'de Afganistan'a müzakereleri

²³⁰ Y. H. Bayur, a.g.e. III, s. 434; O. Yazıcı, Afganistan'da İngiliz-Rus, s. 180.

²³¹ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 352.

²³² O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 80 vd.; M. Hüseyini, a.g.e., s. 56.

²³³ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 82 vd.; M. Hüseyini, a.g.e., s. 65.

başlatmak için gönderilmişti. Kâbil'e 22 Temmuzda varan bu heyetle görüşülmüştü. Anlaşma maddeleri müzakereden sonra hazırlanmışken Moskova'dan gelen İngiltere-Rusya ittifakıyla anlaşmanın gereği yerine getirilmeden heyet Taşkent'e geri dönmüştü. Bu anlaşmanın maddeleri;

1. *Rus ordusu Afganistan'dan geçerek Hindistan'a müdahalede bulunacak,*
2. *Rusya devleti Afganistan'da haberleşme sağlayabilmek için demir yolları ve telgraf hatları kuracak,*
3. *Rusya'nın Hindistan emellerinde Afganistan kendisine destek sağlayacak yardımlardan dolayı Afganistan'a Keşmir, Pencâb, Sind, Belucistan ve Peşâver tekrar verilecekti.*

Fakat bu anlaşma maddeleri şu şekilde değiştirilmişti;

1. *Rusya, Şir Ali Han'ın veliahtı gördüğü Abdullah Can'ı tanıyacak,*
2. *Rusya ile Afganistan arasında ticaret yapılacaktır,*
3. *Rusya'da Afgan öğrenciler eğitim görebilecek,*
4. *Muhtemel bir Afganistan saldırısında Rusya kendisine yardımda bulunacak,*
5. *Afganistan Rusya'nın haberi olmadan herhangi bir devletle siyasi bir ilişkiye girmeyecektir.*²³⁴

Yapılan bu anlaşmayla Rusya, Afganistan'da ilerlemeyi meşrulaştırmış oluyordu. Kâbil'de yapılan bu müzakereyi Lord Lytton, casusları aracılığıyla haberdar olduktan sonra Şir Ali Han'a Neville Chamberlain başkanlığında bir elçilik heyetini Kâbil'e göndereceğini yazan bir mektup yollamıştı.²³⁵ İngilizlerden gelen mektubun cevabı ancak 1 hafta sonra cevaplandırılmıştı. Beklenen cevap gecikince İngilizler Afgan emirinin tamamen Rusya'nın etkisi altına girdiğine kanaat getirmişler. Mektubun gecikmesinin nedeni Şir Ali Han'ın veliahtı olan Abdullah Can'ın ölümü olmuştu. Bunun üzerine İngiliz Hükümetinden Hindistan genel valisi Lord Lytton, Lord Neville Chamberlaine şu yönergeyi göndermişlerdi:

²³⁴ G. M. Gubar, a.g.e., s. 788.

²³⁵ M. Hüseyini, a.g.e., s. 66.

“Kâbil’den hiçbir karşılık gelmese dahi 16 Eylül’den itibaren yola çıkmaya hazır olmak, yolda heyetin ilerlemesine karşı gösterilecek manilere aldırmadan ilerlemek ve ancak Kâbil hükümetine tabi bir kuvvetin silahla karşılık vermesi halinde geri dönmek. Böyle bir karşı koyma olmasa Kâbil’e ulaşmak ve orada Şir Ali Han tarafından kabul edilince Kâbil’e geliş sebebinin, bir dostluk gösterisinde bulunmak ve Ambala²³⁶ buluşmasından beri hâsıl olmuş olan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak olduğunu anlatmak.”²³⁷

“Bunun yanında Şir Ali Han, Ruslarla yapılan bu görüşmede İngiliz muraharası Rus heyetinin Kâbil’e kabulü dolayısıyla geldiğini, bu kabulün İngiltere’ye karşı bir hakaret teşkil ettiğini, bu olayın İngiltere’yi Afganistan ve Türkistan ilişkilerini yeni baştan incelemek zorunda bıraktığını” da belirtmişti. Ayrıca bu yönergeye göre: Şir Ali Han açık izahat vermekten kaçınır veya İngilizler muhalif bir politikaya karar vermiş görünürse onun ciddi bir tavır ve dil ile gözü açılmaya çalışılacak, ancak emir İngiliz dostluğunun yenilenmesini imkânsız kılacak taahhütlere girdiği, yani Şir Ali tarafından Rus heyetinin sınır dışı edilmesi kabul edilmediği takdirde murahasanın görevi bitmiş sayılacak ve geri dönecekti.

Emir İngilizlerle barışmaya taraftar görünüyorsa bunun için Rus heyetini ülkesinden çıkarmak, dış politikasının İngiltere tarafından denetlenmesini ve ülkesine İngiliz subaylarının gelmesini kabul etmek gerektiği kendisine anlatılacaktır. Lord Lytton 21 Kasım 1878’de Afganistan’a savaş ilan ederek Kâbil’e doğru hareket etmişse de Afgan askerler tarafından geri püskürtülmüştür. Böylelikle ikinci İngiliz-Afgan savaşı başlamış oluyordu. İngilizler Hayber geçidini geçip Celâlabâd üzerine yürümeye başlamışlardır.²³⁸ Payver geçidine ulaşarak Afgan topraklarına girmiş oluyorlardı. Güçlü bir kuvvetle karşılaşmadan 8 Ocak 1879’da İngiliz kuvvetleri Kandahar’a kadar ulaşmışlardı. Şir Ali Han İngilizlerin bu ilerleyişine karşı, cihat ilan ederek ahaliden yardım talebinde bulunmuş ve daha sonra İngilizlere karşı Ruslarla ittifak kurmak için Afganistan sınırında bulunan Mezar-ı Şerif’e gitmiştir. Fakat Rusya İngiltere’nin taleplerinin kabul edilmesini istemiştir.²³⁹ Şir Ali Han, İngiltere’yi Afgan

²³⁶ Ambala; Hindistan’ın Bihar eyaletinde yer alan bir şehirdir.

²³⁷ O. Yazıcı, Afganistan’da İngiliz-Rus, s. 192.

²³⁸ W.K. Fraser-Tytler, a.g.e., s.145

²³⁹ M. G. M. Gubar, a.g.e., s. 788; M. Hüseyini, a.g.e., s. 66 vd.

topraklarından çıkarmak için Rusya'dan yardım talebinin bu şekilde cevaplanmasıyla Avrupalı devletlere güvenmenin ne kadar yanlış bir karar olduğunu anlamış oluyordu. Emir Şir Ali Han, 21 Şubat 1879'da Tüberküloz hastalığından Mezar-ı Şerif'te vefat edince oğlu Muhammed Yakup Han emir ilan edilmiştir.

Emir Muhammed Yakup Han, babası Şir Ali Han'ın hayatta olduğu dönemde Herat ve Kandahar bölgelerini ele geçirmeyi başarmıştı. Yakup Han, veliahtlık mücadelelerinde isyan ettiği için sekiz yıl boyunca hapsedilmişti. Emir Yakup Han tahta geçtiği sırada Afganistan İngiltere kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve Afganistan'da bir iç savaş bulunuyordu. Yakup Han bundan dolayı İngiltere'den kendi topraklarından çekilmesini talep etmek için İngiltere ile görüşmeler başlatmış, Yakup Han ve Lord Lytton'un temsilcisi bin başı Pierre Louis N. Cavagnari arasındaki müzakereler sonucunda 28 Mayıs 1879'da Afganistan'ın doğusunda bulunan Sefid Seng köyünde anlaşma imzalamıştı.

Gandamak anlaşmasına göre;

1. *Anlaşmanın tasdikinden sonra İngilizler ve Emir arasında daimi barış yapılacaktır.*
2. *Emir, İngilizlerin doğrultusuyla yabancı devletlerle temasta bulunabilecek, bunun dışında başka devletlerle görüşemeyecektir. Bu şartlara uyması halinde İngilizler Emir'e para, silah ve teçhizat yardımıyla bulunacaklardır.*
3. *Emir anlaşmadan sonra İngilizlerle anlaşma yapmış olanlara genel af uygulayacaktır.*
4. *Bu anlaşmayla emir ile İngilizler arasında bir samimi ilişki bulunduğunu göstermek için her iki taraftan yüksek mevkili kişiler karşılıklı ikamet alacaklardır.*
5. *Emir, Kâbil'de ikamet edecek olan İngiliz elçisine iyi davranacak, elçi de Emir'in devlet iç işlerine karışmayacak.*
6. *İki ülke arasındaki ticari faaliyetlere müdahale edilmeyecek.*
7. *Transit ticaret yolunun rahat işlemesi için iki ülke de güvenlik güçlerini seferber edecek.*

8. İki ülke arasındaki diplomatik, siyasi, sosyal ve ticari ilişkilerin düzenli yürüyebilmesi için Kurram'dan Kâbil'e telgraf hattı tesis edilecek, bu hattın güvenliği emire bırakılacaktır.
9. İşgal altında olan şehirlerden Kurram, Pişi ve Sibi istisna olmak üzere geri kalanı Emir'e iade edilecek, istisna yerlerde İngiliz hükümetinin kontrolü olacaktır.
10. İngilizler, Emir'in anlaşmaya riayet etmesi için ona yıllık altı lek rupi tahsis edeceklerdir.²⁴⁰

Afganistan ile İngiliz hükümeti arasında yapılan bu anlaşma ile Yakup Han İngiliz hükümetinin himayesini kabul etmiş oluyordu. İngilizler de Afganistan topraklarında birçok imtiyaz elde etmişti. Lord Lytton'un asıl hedefi Yakup Han'ı ortadan kaldırarak İngiliz hükümetinin temsilcisini etkin hale getirmektir. Afganistan'da anlaşmaya uymayan herhangi bir kurum olursa İngiliz hükümeti Afganistan'a askeri müdahalede bulunabilecekti. İngiliz hükümetince Sefid Seng köyüne anlaşma doğrultusunda İngiliz karargâhı kurulmuş, Hayber ve Mişni geçitlerinin kontrolü sağlanmıştı.²⁴¹ 24 Temmuz 1878'de İngiliz elçilik heyeti anlaşma gereğince Bâlâhisar'a yerleşince buradaki halkın tepkisine ve Yakup Han'a karşı ayaklanmaya sebep olmuştu. Bu isyanlar Kâbil, Gazne ve Kandahar'da bulunan devlet adamlarının ve halkın 3 Eylül 1879 yılında Bâlâhisar sarayını basmalarıyla sonuçlanmıştı. Cavagnari ve elçilik heyetindekilerin isyanda çıkan yangın ile ölüm haberlerini alan İngiliz ordusunun intikam için Kâbil, Kandahar ve Celâlabâd vilayetlerine girmeleri ile İkinci İngiliz-Afgan savaşının ikinci safhası başlamıştı.²⁴² Böylece İngiliz hükümeti 12 Ekim 1879'da Kâbil'in idaresini ele almış ve Afganistan toprakları için tasarladıkları "yeni düzen" sistemini uygulamaya başlamışlardı. Bu tasarıya göre; Afganistan toprakları bölünecek ve bölünen bu vilayetler İngiliz hükümetince belirlenen temsilciler tarafından idare edilecekti. Bu emellerini gerçekleştirmek isteyen İngiliz Hükümeti Ekim 1879'da Yakup Han ve ailesini Hindistan'a sürgün etmişti.²⁴³

²⁴⁰ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 86.

²⁴¹ G. M. Gubar, a.g.e., s. 623 vd.

²⁴² M. Hüseyini, a.g.e., s. 71.

²⁴³ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 90.

İngiliz Hükümetinin Yakup Han'ı sürgün etmeleriyle Afganistan'da elde ettikleri idari güç, tekrar Afgan halkının 10 ay sürecek olan isyanına neden olmuştu. Lord Lytton Afgan halkının isyan ve baskıları neticesinde yenir tasarı hazırlamıştı. Bu tasarının amacı Kandahar'ı Afganistan'dan ayırmak ve kontrolü zor olan Herat'ı İran'a bırakmaktı. Ayrıca Afganistan sınır bölgeleri olan Pişin, Sibi ve Kurram'ın Hindistan'ın kontrolüne bırakılması hedeflenmişti. Lord Lytton'un bu yeni tasarısıyla Afganistan'ın bağımsızlığı yok olmuş oluyordu.

3.5. Emir Abdurrahman Dönemi

Yakup Han'ın İngiliz hükümeti tarafından sürgün edildiği haberini alan ve bu dönemde Semerkand'da Ruslara sığınmış olan Abdurrahman Han, Afganistan'ın kuzeyindeki Türkistan bölgesine girmişti.²⁴⁴ Burada hem halkın desteğini almış hem de maddi olarak güç kazanmıştı. Abdurrahman Han'ın kısa sürede Türkistan'da taraftar bulmasının nedeni babasının burada valilik yapmış olmasıdır. İngiliz hükümeti bu dönemde iç siyasetteki parti değişikliğinden dolayı Lord Lytton 14 Mart 1880'de İngiliz hükümetine Kâbil'de hükümet tesis ettikten sonra Afganistan'ı boşaltacağını bildirmişti.²⁴⁵

Lord Lytton bu doğrultuda General Frederick Roberts ve kuzey Afganistan komutanı General Donald M. Steward'ın yerlerini değiştirerek; Steward'ın yerine Sir Lepel H. Griffini'yi tayin etmişti.²⁴⁶ Griffin'in görevi Herat vilayetini İngiliz hükümetine bağlı hale getirmek ve şayet bunda başarı olmazsa Herat'ı İran idaresine bırakmaktı. Lord Lytton, İngiliz hükümetine Şir Ali Han'ın oğullarına güvenilmemesi gerektiği iddiasında bulunmuştu.²⁴⁷ Bu dönemde Herat'ta bulunan Eyüp Han İngiliz hükümetini Afganistan topraklarından çıkarmak için Mayvend bölgesinde İngiliz kuvvetleriyle savaşmıştı. Eyüp Han bu savaşta İngiliz kuvvetlerine büyük bir darbe vurmuş ancak İngiliz hükümetinin gönderdiği yardımcı kuvvetler hazırlıksız olan Eyüp Han'ın geri çekilmesine neden olmuştu.

²⁴⁴ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 373.

²⁴⁵ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 95; M. Hüseyini, a.g.e., s. 73 vd.

²⁴⁶ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 384 vd.

²⁴⁷ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 97.

İngiliz hükümetince Eyüp Han'a yapılan bu darbe Abdurrahman Han'ın güçlenmesine yardımcı olmuştu. Abdurrahman Han, hazırladığı 100.000 kişilik ordusuyla Kâbil'e ulaşmış ve İngiliz hükümetine taleplerini sunmalarını istemişti. İngiliz hükümeti bu dönemde gücünü kaybetmesine rağmen Abdurrahman Han'ın böyle bir teklifine şu taleplerle yanıt vermişlerdi;

- *Afganistan, İngiltere dışında hiçbir yabancı devletle siyasi temas kuramayacaktı,*
- *Afganistan Gandamak anlaşmasının tüm hükümlerini koşulsuz kabul edecek,*
- *İngiliz hükümeti Emir Abdurrahman'ın saltanatını kabul edecek ve Kâbil'e Müslüman bir elçi gönderecektir,*
- *Abdurrahman Han, İngiliz ordusunun güvenle bölgeden çıkmasına yardımcı olacak,*
- *Olası bir dış saldırıya karşı, İngilizler Afganlılara yardım edecek.*²⁴⁸

Abdurrahman Han'ın saltanatını kabul ettirmek için İngilizlere karşı bu tavrı verilen mücadeleleri boşa çıkarmıştır. 22 Temmuz 1880'de İngilizler ve Abdurrahman Han heyeti bir araya gelerek, Abdurrahman Han'ın saltanatı kabul edilmiş ve İngiliz-Afgan ilişkileri tekrar sağlanmıştır. İngiliz hükümeti bu tarihten itibaren Afganistan topraklarından çekilmeye başlamıştır.²⁴⁹

30 Temmuz 1880'de Zemme bölgesinde Abdurrahman Han İngiliz heyetinden Gripen ile üç gün süren müzakere sonucunda İngiliz hükümetinin tüm isteklerini kabul etmiştir. İkinci defa Afganistan'ı işgal etmek isteyen İngiliz heyeti 1 yıl 9 ay sonunda birçok askeri kuvvetini ve maddiyatını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Afganistan, II. İngiliz-Afgan savaşında mali, askeri, siyasi ve sosyal alanlarda çok fazla zarar görmüş olmasına rağmen bağımsızlığı için önemli mücadelelerde bulunmuştu.²⁵⁰ Abdurrahman Han'ın İngilizler ile kurmuş olduğu bu politika

²⁴⁸ M. Hüseyini, a.g.e., s. 75.

²⁴⁹ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 96 vd.

²⁵⁰ M. Hüseyini, a.g.e., s. 76.

sonucunda Afganistan halkının büyük çoğunluğunun Herat valisi Şir Ali Han'ın oğlu Eyüp Han'ı etrafında toparlanmalarına sebep olmuştu. Eyüp Han taraftarları ile birlikte Kandahar üzerine yürümüşse de Abdurrahman Han onu mağlup etmiş ve Eyüp Han İran'a kaçmak zorunda kalmıştı.²⁵¹

Abdurrahman Han, en büyük rakibi olan Herat valisi Eyüp Han'dan kurtulunca Afgan aşiretleriyle mücadeleye girerek merkezi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştı. 1883 yılında Şinvari aşireti isyan etmiş, Abdurrahman Han'ın komutanı Gulam Han tarafından bastırılmıştı. Fakat Gulam Han'ın isyanı bastırırken çok fazla insanın ölmesi, bu halk isyanının 1888 yılına kadar sürmesine neden olmuştu.²⁵²

30 Mart 1885 yılında Pencdeh bölgesinde bulunan Sarık Türkmenlerinin Afgan askerlerinin baskılarına karşı Rusya'dan yardım istemeleriyle Afganistan- Rusya arasında bir savaş meydana gelmişti.²⁵³ İngiltere, Rusya'dan Afgan topraklarından geri durmalarını ve Rusya-Afgan sınırını belirlemek için komisyon kurmalarını istemişti. Komisyonun kurulup görüşmesinden sonra 22 Temmuz 1887'de geçerliliği günümüzde de devam eden Afgan-Rus sınırları çizilmişti.

Afgan-Rus görüşmeleri devam ederken Kandahar-Kâbil-Laghman bölgelerindeki Gılcaylar isyan etmişti. Abdurrahman Han vergilerden dolayı isyan eden Gılcaylara ayaklanmadan vazgeçerlerse vergilerde bir değişiklik yapılabileceğini bildirmesine rağmen Gılcaylar liderleri bu teklifi kabul etmemiş ve bu ayaklanma yaklaşık bir sene devam etmişti. Bu ayaklanmada yaklaşık 24.000 kişi hayatını kaybetmişti.²⁵⁴

Gılcaylar ayaklanmasından hemen sonra 1888 yılında Afganistan'ın Türkistan valisi olan İshak Han, amcası Abdurrahman Han'dan kendisini Türkistan'ın tek hâkimi olarak tayin etmesini talep etmişti. Ancak Abdurrahman Han bu talebi reddetmişti. Bunun üzerine İshak Han, bu defa kardeşlerinin Türkistan vilayetlerine vali olarak tayin edilmesini talep etmişti. Abdurrahman Han bu isteğini de geri çevirince İshak Han isyan ederek kısa sürede Afgan Türkistanı'na hâkim olmuştu. Bu olay üzerine

²⁵¹ Said Mahdi Faruh, Tarih-i Siyasi Afganistan, Kum 1997, s. 174.

²⁵² M. Saray, a.g.e., s. 124.

²⁵³ Rose Greaves, **Persia and the Defense of India**, 1884-1892, London 1959, s. 114.

²⁵⁴ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 399.

Abdurrahman Han, başkomutanı Gulam Haydar Han'ı İshak Han'ın üzerine yollamış ve İshak Han mağlup edilmişti.²⁵⁵

Abdurrahman Han, Hazaraca dağlık bölgesinde bağımsız yaşayan Hazaraların kendisine biat etmelerini ve düzenli vergi vermelerini istemiş, fakat Hazaralar isyan etmişti. 1891-1893 yılları arasında devam eden bu isyanlar Sünni-Şii gerginliğini arttırmış ve bunun sonucunda halkı Sünnileştirme çabalarına girilmişti.²⁵⁶ Abdurrahman Han, Afganistan'ı merkezileştirme politikası doğrultusunda gerçekleştirdiği bu girişimler sonrasında ülke yönetiminde önemli reformlar sağlamıştı.²⁵⁷ Fakat bunları düzenlerken oldukça otoriter ve zalimane tavırlarla halk nezdinde sevilmeyen bir idareci olmuştur.²⁵⁸

Abdurrahman Han, Afganistan'da bulunan aşiretleri hâkimiyeti altına almaya çalışırken İngilizlerle karşı karşıya gelmiştir. İngiltere ve Afganistan arasında yapılan görüşmeler sonucunda 12 Kasım 1893'de Abdurrahman Han ve Mortimer Durand arasında Kâbil konvansiyonu olarak da bilinen Durand anlaşması yapılmıştır.

Bu anlaşmaya göre;

1. *Afganistan'ın güney ve doğu sınırları belirlenmiştir,*
2. *Hindistan ile Afganistan kendi sınırları dışındaki alanlara müdahale etmeyeceklerdir,*
3. *İki ülke belirlenen hâkimiyet alanlarını tanıyacak, muhalefet göstermeyecek,*
4. *İki ülke arasındaki sınır hatta bir İngiliz komisyonuyla tasdiklenecek ve buna riayet edilecektir,*
5. *Afganlar, bölgede yeni tesis edilecek İngiliz karargâhını kabul edecek ve belirlenen sınırlarda saldırılar yaşanmayacaktır,*
6. *Anlaşmanın hükümlerini iki taraf da koşulsuz kabul edecek,*

²⁵⁵ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 132 vd.

²⁵⁶ Arthur Campbell Yate, **Travels with the Afghan Boundary Commission**, Edinburgh 1887, s. 29-35.

²⁵⁷ M. S. Ferheng, a.g.e., s. 403 vd.

²⁵⁸ M. Saray, a.g.e., s. 129-130; M. Hüseyini, a.g.e., s. 80.

7. *İki  lke arasında anlaşmanın ruhuna uygun dostluk sağlanacak ve tahsis edilen on iki lek rupiye altı lek daha eklenecektir.*²⁵⁹

İngilizlerin istekleri doğrultusunda imzalanan bu anlaşma ile Abdurrahman Han Afganistan halkı nazarında itibar kaybetmiştir. Afganistan'ın Hindistan sınırlarını belirleyen bu anlaşmaya göre Peşâver, Kuetta, Bajaur ve  itral Afgan sınırlarının dışında kalmış bulunuyordu. Belirlenmiş olan sınır yüzbinlerce Afgan'ı kendi topraklarının dışında bırakmıştır.²⁶⁰ Diğer taraftan İngiliz-Rus komisyonu ve Afgan hükümet temsilcileri Rusya, Afganistan,  in ve Hindistan devletleri arasında sınır belirlemek için bir araya gelip “tarafsız topraklar “ olarak Afgan Pamirlerini belirlemişlerdir.²⁶¹ 1873 yılında Afganistan'ın İngiliz-Rus anlaşmasıyla kuzey sınırı, 1893 yılında ise Duran anlaşmasıyla güney ve güneydoğu sınırları çizilerek “Modern Afganistan'ın” coğrafyası belirlenmiştir.

²⁵⁹ O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 154.

²⁶⁰ Rose Greaves, **Persia and the Defense of India**, 1884-1892, London 1959, s. 114; M. Hüseyini, a.g.e., s. 81.

²⁶¹ Charles Marvin, **Merv-Queen of the World; and the Man-Stealing Turcomans**, Londra 1881, s. 12-29; O. Yazıcı, Modern Afganistan, s. 155 vd.

SONUÇ

Herat, gerek konumundan gerekse tarıma elverişli iklimi ve verimli bir bölgede bulunmasından dolayı dünya siyasetinde önemli bir merkez olmuştur. Herat, bu stratejik ve coğrafi üstünlüğü sebebiyle güçlü devletlerarasında pek çok defa el değiştirmiştir. Ayrıca Herat'taki etnik yapı, buranın defalarca farklı uygarlıklarca fethedilmesine uygun bir zemin oluşturmuştur. Pek çok medeniyet tarafından istilaya uğramasıyla bilim, kültür ve sanat alanlarında ilerleme kat ederek Afganistan'ın gelişimine katkı sağlayan bir bölge olmuştur. Herat'ın dağlık bir bölgede sağlam kalesi ve etrafının surlarla çevrili olması şehrin güvenliği açısından önemli olmuştur.

Herat adının bölgede bulunan “Herirud” ırmağından geldiği tahmin edilse de M.Ö. 550-330 Ahamenişiler devrinde “Haravia”, Arap kaynaklarında “Hare, Harev” olarak bahsedilmektedir. İskender'in M.Ö. 330 yılındaki doğu seferinde burayı fethettiği ve İskender'e atfen “Alexandria Ariorum” adıyla ifade edildiği de kaynaklar arasında zikredilmiştir. İskender'in ölümü ile Herat bölgesi Partlar ve Bactria Devleti ile sınır bölgesi haline gelmiştir. M.Ö. II. yüzyılda İskitler, bölgenin kuzeyinden Herat'a akınlar düzenleyerek Bactria Devleti'ni yıkmış ve Herat İskitlerin yönetimine geçmiştir. İskitlerden sonra M.S. II. yüzyılda Herat, Sasanîlerin hâkimiyetine geçmiş ve bu dönemde Sasanîler ile Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Akhunların çekişme sahası olmuştur. 636 yılında Araplar ve Sasanîler arasında gerçekleşen Kadisiye savaşından sonra Herat bölgesi, Arapların kontrolünde kalmıştır. Herat şehrinin bölgedeki önemi Arap fethinden sonra daha da artmıştır. Horasan vilayetinin bir şehri olarak idari anlamda yapılandırılan şehre, İslamın yayılmasıyla birlikte, bu dinin gerektirdiği toplumsal yapının oluşturulması amacıyla birçok medrese ve cami yapılmıştır. Yapılan bu mimari eserler Türk-İslam kültür ve medeniyetinin ilerlemesine katkı sağlamıştır.

998 yılında Gazneli Sultan Mahmud şehri hâkimiyeti altına almış, daha sonra Selçukluların Horasan'a geçmeleriyle Herat bölgesinde Gazneli-Selçuklu mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadele sonucunda bölgenin hâkimiyeti Selçukluların eline geçmiştir. Böylece Herat bu yüzyılda önemli bir ticaret merkezi konumuna gelmiş, bölgedeki dokumacılık ve metal işlemeciliği özgün ve şehrin adı ile anılan bir teknik olarak

varlık göstermiştir. Daha sonra 1175 yılında Gurlular şehri ele geçirmişse de 1208 yılında bölge Harezmşahların eline geçmiştir.

1221 yılındaki Moğol istilası ile Herat tarihi yeniden şekillenmiştir. Moğolların şehre gelmesiyle şehir yakılıp talan edilmiş fakat Herat, Gurluların hâkimiyeti altına girdikten sonra tekrar toparlanabilmiştir. Herat'ın altın çağı Timur'un Horasan'ı fethi ile başlamış, 1381 yılında Timur'un Herat'ı fethetmesiyle bölge, kültürel ve siyasi alanlarda kalkınma göstermiştir. Mirza Şahruh zamanında şehrin imarı üzerinde hassaten durulmuştur. Bu dönemde şehrin ileri gelenleri ve yönetimde yer alan kişiler, kendileri için köşkler ve saraylar yaptırmış, şifahane ve tıp okulları bu dönemde kurulmuştur. XVI. yüzyıla kadar Timur hanedanlığı Herat'a hâkim olmuş ve bu tarihten sonra bölge Safevi ve Şeybani mücadelelerine sahne olmuştur. 1510 yılında Şah İsmail gelerek bölgeyi fethetmiştir.

XVII. yüzyılla beraber Safeviler ile Baburlar arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanmış, Baburlar adına idareyi ele alan Gılcaylar, bölgede Safevilerin hizmetinde bulunan Abdaliler aşiretini Kandahar'dan Herat'a sürgün etmişlerdir. 1371 yılında Herat'ı ele geçiren Nadir Han Avşar, Abdaliler aracılığıyla bu bölgeyi idare etmekteydi. Nadir şah'ın 1747'de öldürülmesiyle Abdaliler İran'dan ayrılıp Kandahar'da Afgan Şahlığını kurmuşlardır.

Abdalilerin Sadozay koluna bağlı olan Ahmed Han, Afgan Şahlığını kurmuş, ölmeden önce Herat valisi olan şehzade Timur'u halefi ilan etmiştir. Babası Ahmed Şah'ın ölümünden sonra kardeşlerinin mücadelelerinden dolayı Afgan Devletinde tam olarak merkezileşme sağlayamayan Timur Şah, 1793'deki ölümüyle de bir veraset sisteminin olmamasından ötürü devlet iç buhran dönemiyle karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan saltanat mücadeleleri sonucunda, tahta Zaman Şah geçmiştir. Bu dönemde Zaman Şah'ın Lahor'u fethetmesiyle İngilizlerin, Afganistan topraklarına yönelmelerine neden olmuştur. Zaman Şah'ın Hindistan'a yönelmesini fırsat bilen İngilizler, Herat'ta bulunan Şehzade Mahmud'u kışkırtarak onun ayaklanmasını sağladılar. Afgan Devleti'nin Hindistan'da yayılmasını istemeyen İngilizler, Herat üzerinden etkin bir güç olarak müdahale etmek istemişlerdir. 25 Haziran 1801'de İngilizlerin de desteğiyle Mahmud Şah Afgan tahtına geçmişse de İngilizler farklı bir

politika izleyerek Mammud Şah'ın kardeşi Şucaü'l-mülk'ü tahta geçirerek Afganistan Devleti üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamışlardır.

Afganistan 1793-1818 yılları arasında şehzadeler arasında sürekli el değiştirmiştir. Afganistan devletinde var olan bu iç meseleler diğer devletlerin siyasetlerinde önemli gelişmelere sebep olmuştur. İngilizlerin Hindistan'daki varlığı, Rusya'nın da Türkistan üzerinden Herat aracılığıyla güneye inme istekleri, Afganistan topraklarını mücadele sahasına dönüştürmüştür. Rusya bu emeli doğrultusunda İran'ı Herat üzerine sefer yapması için kışkırtmış, İngilizler ise Herat bölgesinin Rusya ile İran arasında tampon bir bölge olarak kalmasını istemişlerdir.

1830'lu yıllara gelindiğinde Herat meselesi oldukça gerginleşmiş, Zaman Şah'ın tahttan düşüşüyle Afgan-İran ilişkileri daha da baskın bir hal almıştır. Afgan tahtına Barakzay aşiretinden Dost Muhammed Han'ın geçmesiyle veraset sistemi yeniden şekillenmiş ve Dost Muhammed Han Afganistan vilayetlerini oğulları arasında paylaşmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Afganistan'da siyasi meşrutiyyet, hala sağlam bir şekilde, kökleri geçmişte olan bir kavram durumundaydı. Yönetimi ele alabilmek adına girilen rekabet, küçük bir Dürrânî seçkin tabakası ile sınırlıydı ve yöneticilerin değişimleri sıradan insanlar için çok az şey ifade ediyordu. Bu yüzyılın ortalarına doğru, sıradan insanların rolü önemli ölçüde değişecekti. Sıradan insanlar, artık ülkelerini yabancı güçlerin saldırılarına karşı korumak gibi askeri girişimlere dâhil olmak zorunda kalmışlardır. 1830'lu yıllardaki Afgan-İran (Dürrânî-Kaçar) ilişkileri, bu ilişkiler etrafında oluşan ve baskın bir biçimde coğrafyayı şekillendirme kudretine sahip olan Rusya ve İngiltere'nin politikalarından dolayı, Afganistan artık taht mücadelelerinin yanı sıra bölgedeki emperyal dengelerin de bir nesnesi haline gelmiştir. İran'ın Kaçarlar döneminde kaybettikleri Herat'ı alma çabaları, onları Herat üzerine baskı yapmaya zorlamıştı. Çünkü Herat, İran için bir nevi misaki milli durumuna dönüşmüştü.

İngilizlerin bölgedeki etkinliğinin artmasıyla, Afganistan'daki aşiretlerin de gücü artmış ve bunlardan Dost Muhammed'in mensubu olduğu Barakzay aşireti altında birleştirilen Afganistan yeni bir döneme girmiştir. Dost Muhammed Han kendisini

Kâbil’de emir ilan ettiği zaman, içeride buna karşı çıkanların sayısı az değildi. Dost Muhammed’in şah yerine Emir nvanı alması da tahttaki Barakzay iddialarının temelsizliğini ortaya çıkarır nitelikteydi. Afganistan’da gücü eline alan Dost Muhammed Han, oğulları arasında paylaştırdığı bu şehirlere askerler yerleştirmiştir. Büyük şehirler dışındaki yerleşim bölgelerini ise dışta kendine bağlı, ite serbest yönetim anlayışıyla emirleri arasında paylaştırmıştır. Dost Muhamed Han, kendi döneminde bir teşkilatlanma oluşturamadığı için Cuma namazlarından sonra halkın şikyetleri ve tavsiyelerini bizzat kendisi dinlemiştir. Afganistan ordusunda İskoç Generali Compell’in tecrübelerinden yararlanarak, kendine has büyük bir ordu oluşturmuştur.

Dost Muhammed Han’ın yönetiminin başlangıcında mali açıdan kötü durumda olan Afganistan, 1830’lara gelindiğinde 2,5 milyon Rupı’ye çıkan yıllık gelir ile durumu bir nebze düzeltmiş olsa da Dürrânî imparatorluğu dönemi ile kıyaslandığında, 30 milyon Rupı’lık Yıllık gelirin yalnızca yüzde onuna ulaşıldığı görülmektedir. Bu durumun en büyük sebeplerinden biri, daha önceden imparatorluğu gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan doğu eyaletlerinden artık bir gelir elde edilememesi ise de ağ dışı kalmış vergi toplama sistemlerinin de etkisi byktir. nemli olan nokta, Dost Muhammed Han’ın Dürrânî döneminde hiç vergi toplanmayan imparatorluğu, diğer kesimlerinden vergi almak zorunda kalmış olmasıdır. Dürrânî İmparatorluğu döneminde isyan etmemeleri için vergi alınmayan ve genel olarak düzensiz asker toplarken uğranılan yerlere, Dost Muhammed Han döneminde yegne gelir kapısı olarak mecbur kalınmıştır. Gelirin bu derece az olması, Afganistan’ın yeni yöneticilerini özenle yaklaşılması gereken tehlikeli ikilemlerle karşı karşıya bırakmıştır. Ya ne kadar gelir elde edilebilecekse kırsaldan toplanacak ya da kırsal asla bir gelir kaynağı olarak görülmeyecektir. Denklem basitti; herhangi bir Afgan Hükümetinin taşrasından toplayacağı vergi, başka gelir kaynaklarının olanaklılığı ile ters orantılıydı. Daha sonra göreceğimiz üzere bu durum Afgan yöneticilerini yabancı gelir kaynakları bulmaya zorlamış ve yöneticiler kendi halklarıyla çatışmaktan kaçınmıştır.

Afganistan’da bu dönemde Sihler, Lahor ve Peşâver’i hkimiyetlerine almak için burada bulunan Harlan ve Fakir Azizüddin ile birleşerek 1835’de 60.000 kişilik

orduyla harekete geçmişlerdir. Dost Muhammed Han, kendisine bağlı olan Harlan ve Fakir Azizüddin'in Sihler ile anlaşarak, kendisine yapmış oldukları ihanetten dolayı hem savaşı hem de halkın güvenini kaybetmiştir. Dost Muhammed'in bu mağlubiyetinin ardından, Afganistan'da var olan iç karışıklıklara yenileri eklenmiştir. Dost Muhammed'in İskoç Generali Compell'in vasıtasıyla oluşturduğu büyük ordusu, maaşlarını alamamaları nedeniyle bazı Afgan vilayetlerinde isyan çıkarmaya başlamışlardır.

Dost Muhammed Han, halkın nazarında kaybettiği itibarını tekrar kazanmak için 1837'de Nevab Abdülcabbar Han komutasındaki ordusunu Peşâver sınırlarına göndermiştir. Sihler-Afganlar arasında gerçekleşen savaşta Afgan ordusu Sihlere karşı üstünlük sağlamışken, Dost Muhammed Han'ın Peşâver'e girmelerine izin vermemesi halkın tekrar tepkisine sebep olmuştur. Dost Muhammed Han'ın Rus Hükümetiyle politika değişikliğine gitmiş olması ve İran'ın Herat'ı almaya çalışması İngilizlerin "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı"na neden olmuştur.

İngilizler Şücaü'l-mülk ile anlaşma yaparak Dost Muhammed Han'ı bertaraf etmek istemişlerdir. İngilizlerin Afganistan'ı işgal etmek istemelerinin asıl amacı Afganistan'ı kendilerine bağlı bir Şah vasıtasıyla Rus tehdidine karşı yanlarında tutmaktır. Şücaü'l-mülk'le ters giden İngilizler Dost Muhammed Han'a destek sağlayarak onu ikinci defa tahta geçirmişlerdir. Dost Muhammed bundan dolayı İngiliz hükümeti ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. İran'ın yüzyıllardır topraklarına katmak istediği nüfuz bölgesi Herat'ı kuşatma çabalarının ciddi boyuta ulaşmış olması, Afganistan'ın yaşadığı iç buhran döneminde ne denli zayıf ve saldırılara açık hale geldiğini göstermektedir. Dost Muhammed Han, ülkede birlik ve bütünlüğü sağlamanın yanında dış politikada, İngilizlerle hareket etmenin kazançlı olduğunu düşünmekteydi.

Dost Muhammed, İran Kuşatması sırasında bir kez daha İngilizlerden yardım talep etmiştir. İngilizler daha evvel olduğu gibi Aleksander Burnes'in başkanlığındaki bir heyeti Dost Muhammed Han'a göndermişlerdir. Dost Muhammed Han, Herat meselesi ile alakalı yardım talep etmesine karşın Burnes; Afganlarla Sihler arasındaki sorunun giderilmesi konusunda ısrar etmiştir. Aleksander Burnes, bölgede Afganlarla ortak hareket edilmesi taraftarıydı ve hem bu fikri Hindistan Genel Valisi Lord

Auckland'a ve İngiltere Dışişleri Bakanlığına kabul ettirebilmek, hem de İngilizlerin bölgedeki iki önemli müttefikinin birbiriyle çatışmalarından doğabilecek zayıflığı önlemek istemiştir. Fakat Keşmir ve Pencab işgallerini hatırlatarak, Sihlerin Afgan topraklarındaki emellerinde ve etkinliklerinden vazgeçmeleri gerektiğini vurgulayan Dost Muhammed Han, Burnes'in Sihlerle uzlaşma talebini reddetmiştir.

Aleksander Burnes, Dost Muhammed Han'ın nihai taleplerini İngiliz hükûmetine iletmış; İngilizler, Sihler konusunda olumlu adımlar atmayan Dost Muhammed Han'a kuşatma sırasında yardım etmemeye karar vermişlerdir. Esasında bu destek olmama kararı, İngilizlerin, Dost Muhammed Han ile ortak çalışmak istemediklerini göstermektedir. Zira kuşatmanın, ileride görüleceğe üzere, yine İngilizlerin etkisi ile sonlanması İngilizleri o bölgede zayıf, parçalanmış ve İran-Rus etkisinde bir Afgan Devleti istediklerini ve başka bir Afgan yönetimiyle ortaklığa olumlu baktıklarını göstermektedir.

Dost Muhammed Han'ın yardım talepleri İngilizler tarafından reddedildikten sonra Emir, Ruslarla anlaşmaya mecbur bırakılmıştır. Durumdan istifade etmeye çalışan Ruslar, Yüzbaşı Paul Vitkovitch'i Kâbil'e göndermişler ve Afganlar Herat ile ilgili taleplerini ilettikleri Ruslara -meselelerin çözümü adına- ihtiyaç duyduklarını resmen ilan etmişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1857'de İran'la Horasan cephesinin anlaşmaya bağlanarak kapatılmasından sonra, Kâbil'in yöneticileri İngiliz desteğiyle Herat'ı Afgan devletinin bir parçası haline getirmeyi ve Rus askeri ilerlemesine karşı savunmayı amaçlamışlardır. 1863 baharında Dost Muhammed Han şehri kuşatıp ele geçirdi ve 4000 askerine yağma izni verdi. Böylece Herat Afganların eline geçmiş olsa da sakinleri çoğunlukla Şiilerden oluşuyordu ve Nasıreddîn Şah'ın adı, Cuma günleri kendisi adına okutulan hutbelerde duyulabiliyordu.

Dost Muhammed Han'ın 9 Haziran 1863 yılında vefatıyla Afganistan tekrar taht kavgalarına sahne olmuştur. 12 Haziran 1863 yılında Dost Muhammed Han'ın veliahtı Şir Ali Han, Herat'ta tahta getirilmiştir. Ancak kardeşleri Muhammed İslam Han ve Muhammed Azam Han bunu kabul etmeyerek isyanda bulunmuşlardır. Şir Ali Han saltanatı boyunca iç meseleler ile uğraşmak durumunda bırakılmıştır. Bu iç meseleler

dış siyaset politikasında da etkili olmuştur. Devam eden yıllarda Dürrânîler arasındaki iç kargaşa ve kardeş kavgaları, Herat üzerindeki Afgan egemenliğinin kırılganlığını gösterir nitelikteydi. Dost Muhammed Han'ın varisi Şir Ali Han, on bir yaşındaki oğlu Yakub'u şehre vali tayin etmiştir. Şir Ali Han Afganistan'da hâkimiyetini tekrar tesis etmek için Rusya ve İran'la Herat'ta görüşmelerde bulunarak anlaşma yolları arayışına girmiştir. Şir Ali Han, varlığını ve birliğini korumak için hem İngilizler ile hem de Ruslar ile denge politikası kurmaya çalışarak Afgan halkının kendi etrafında toplanmasını sağlamaya çalışmıştır. 1860 yılında Rusya, yönünü doğuya çevirerek Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Şir Ali Han Rusya'nın bu ilerleyişiyinden sonra, Hindistan'da bulunan İngiliz hükümetiyle müttefik olmaya çalışmıştır. 1869-1872 yılları arasında gelişmiş olan dostane ilişkiler Rusları tedirgin etmiştir. Ancak İngilizler Şir Ali Han'a kendi politikaları doğrultusunda bir yol çizmişlerdir. Afgan Şah'ı İngilizlerin bu tutumu karşısında Rusya ile temasa geçmiş ve İngilizler gerçekleşen Afgan-Rus görüşmelerini kendilerine karşı bir hareket sayarak ve Hindistan'daki kendi varlıklarının tehlikeye düşeceğini düşünerek II. İngiliz-Afgan savaşını başlatmışlardır.

1870'ler boyunca Yakub Han ve kardeşi Eyyüb tarafından babalarının Kâbil'deki otoritesine meydan okumak amacıyla üs olarak kullanılan Herat şehri, yarı-özerk bir durum içerisindeydi. 1874 yılında kardeşi Eyyüb sürgün edilirken Yakub Han hapsedilmişti. 1879 yılında Şir Ali Han'ın ölümünden sonra Yakub Emir olurken, kardeşi Eyyüb Herat Valisi olmak üzere Meşhed'deki sürgünden dönmüş ve sonraları İkinci İngiliz-Afgan savaşındaki Maywand Muharebesinde gaziler ve serdarlardan oluşan bir grubun komutanı olarak İngilizlere karşı büyük kahramanlıklar göstermiştir. Savaştan sonra, yeni Emir Abdurrahman Han Serdar, Eyyüb Han'ı yenerek Herat'ı ele geçirmiş ve Eyyüb Han'ı yeniden İran'a sürgüne yollamıştı. Fakat bu sefer Eyyüb Han, Afgan sınırlarından alınarak Tahran'a götürülmüş ve Herat'ı Ruslarla işbirliği içerisinde ele geçirmeye çalışacağına ilişkin İngilizlerin endişelerini artırmaya devam etmişti. 1887 yılında İran'dan çıkarak Herat üzerine ümitsiz bir sefer gerçekleştirmiş ve bozguna uğramıştı. Afgan Devleti projesinden emin olmayan İngilizler, Herat sorununu yeniden değerlendirmeye başlamışlardı. Bundan dolayı dışişleri Bakanı Lord Salisbury savaşın sonunda Herat'ın İran'a dâhil edilmesini önermişti.

Hindistan Hükümeti, böyle bir hamlenin Afganları kendilerinden uzaklaştıracağı ve Horasan'ın Rusların erişimine açılması ihtimalini doğuracağı endişesiyle karşı çıksa da İngiliz Dışişleri Bakanlığı Nasıreddin Şah'ın İngiliz subaylarının şehirde ikametini onaylaması, Rusların tacizlerine direnmesi, Kandahar'dan Herat'a uzanan bir demiryolu tasarımına karşı çıkmaması ve Güneybatı İran'daki Karun nehrini deniz ulaşımına açması koşuluyla Herat ve Sistan'ın bazı bölümlerinin İran'a ilhakını öngören bir planı onaylamıştı. 1879 yılının Aralık ayında İngiliz Hükümeti, Herat'ı İran'a bu şartlarla sunmuş ve Nasıreddin Şah bunu kabul etmişti. İki ay sonra Şah birden bire Herat ve Sistan'ın kayıtsız şartsız ilhakında ısrar etmeye başlayınca plan feshedilmişti.

Bu olayların akabinde Herat sorunu, kuzey sınırlarının güvenliği ve vadinin etrafındaki Türkmen boylarının yazgısının ne olacağı üzerinde düğümlenmişti. Hem Ruslar hem İngilizler Horasan'daki sözde "yabani" ve "başıboş" Türkmen boylarını dizginlemek için çeşitli önlemler almışlardı. Türkmen cephesi, Afgan ve İran devletlerinin menzili dışında kalıyordu. 1860-1861 Merv seferinin başarısızlığa uğramasının ardından, Kaçarlar, İran'ın kuzeydoğu sınırlarındaki Türkmen bölgesinin çoğunu, bölgedeki boşluğu Türkmenistan'ı sömürgeleştirerek doldurmayı deneyen Ruslara bırakmışlardı.

1860'lar ve 1880'ler arasında Rusya, Orta Asya'daki Türkmen yerleşimlerini ilhak yahut işgal yoluyla pasifize etme politikası gütmüştü. 1866'da Taşkent ve Hokand, 1868'de Semerkand ve Buhara, 1873'te Hive hâkimiyet sağlanmıştı. 1878 yılında Albay N.L. Grodekov adında bir Rus subayı Semerkant'tan Herat'a yolu ve şehrin müdafaasını incelemek için yola çıkmıştı. 1881 yılında General Mikhael Skobelev komutasındaki bir Rus ordusu, Akhal'deki Gök(Geok)tepe Kalesini, güçlü Teke boyunu yenerek ele geçirmiş ve bu olay bazılarınca "Türkmenlerin son direnişi" olarak adlandırılmıştı. 1884 yılında Ruslar Merv vahasını ilhak ederek ve böylece hudutlarını Herat'a yaklaştırarak Teke bölgesinin pasifizasyonunu tamamlamışlardı. Hazar Denizinin doğu kıyısından Murgab kırsalına uzanan ve yeni oluşmaya başlayan Trans-Hazar demiryolunun paraleline düşen bir hat üzerinde ilerleyen Ruslar; Yamud, Salur ve Teke'nin bazı kısımlarını ilhak ederek Türkmen boyları üzerinde etnografik haklar iddia etmişlerdir.

Ruslar aynı zamanda Trans-Hazar demiryolunu Orta Asya'nın içlerine doğru uzatmışlardı. Rus askerleri Türkmenleri etkisiz hale getirmeye çalışırken, İngilizler de sınırlar yardımıyla kuzey Afganistan ve Herat bölgesini emniyet altına alma girişimlerinde bulunmuşlardı. Bölgedeki Rus ilerleyişi Hindistan Hükümetini telaşlandırmış ve Hindistan-Afgan hudutlarında çözüme ulaşılması için baskı yapmaya başlamıştı. Henüz 1884 yılı dolmamışken St. Petersburg'daki kartograflar, Rus sınırını Herat'a 32 km uzaklığa yerleştiren bir resmi harita basmışlardı. Herat'ın bereketli vadisinin büyük bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları barındırması ve Kandahar'a giden yoldaki konumunun stratejik önemi dolayısıyla Herat, Hindistan'a açılan geçit olarak anılmaya başlanmıştı. İngilizlerin görüşleri "ustalıkla eylemsizlik" prensipleri ile Herat'ın Ruslardan önce İngilizler tarafından ele geçirilmesini savunan eylemci bir politika arasında mekik dokuyordu. Buna ek olarak Herat, bölgeye olan ilgisizliği aynı zamanda Kaçarların Badgis'e asker yerleştirmesine sebep olan Emir Abdurrahman Han'ın kontrolü dışında kalmıştı. Ancak 1884 yılında İngiliz ve Rus hükümetleri ortak bir hudut komisyonunun Herirud ve Ceyhun arasında 643 kilometre boyunca uzanan Afganistan'ın kuzey sınırlarını belirlemesi üzerinde anlaşmışlardır.

1885'in kışında, Akhal ve Merv'deki Rus askerleri, Murgab nehri boyunca Pencdeh Vahasına doğru yürürken; Rusya Pencdeh Vahasındaki Sarık Türkmenlerinin Afganistan'dan bağımsız olduklarını ve Akhal ve Merv'deki Türkmenlerin bir parçası olduklarını ileri sürmüştü. Sonraki baharda kalabalık bir Rus kuvveti, vahayı savunan 500 Afgan askerine saldırarak kolayca mağlup etmişti. Ruslar daha sonraları Pencdeh Hadisesi olarak bilinen olayda vahayı ilhak etmişlerdi ve Herat'ın güvenliği konusundaki endişeleri artırarak İngilizlerle savaşın eşiğine gelmişlerdi. Fakat bir savaş olmamış, yalnızca bir sınır değişikliği söz konusu olmuştu. Ortak kurulmuş Afgan Hudut Komisyonu işini 1887'de tamamladığında, Ruslar Pencdeh'i Afganistan'la stratejik öneme sahip Türkmenlerin eski yağma yolu ve İran'dan geleneksel çıkış yolu üzerinde olan Zülfikâr geçidi karşılığında değiş tokuş ederek almıştı. Böylece 22 Temmuz 1887'de geçerliliği günümüzde de devam eden Afgan-Rus sınırları çizilmiştir. Abdurrahman Han, Afganistan'da bulunan aşiretleri hâkimiyeti altına almaya çalışırken İngilizler ile karşı karşıya kalmış ve görüşmeler sonucunda 12 Kasım 1893'de Durand Anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşma ile

Abdurrahman Han toprakları hâkimiyetini tekrar İngiltere'ye teslim etmiş bulunuyordu.

Bu olaydan sonra Emir Abdurrahman Han, Herat'ı saldırılara karşı istihkâm etme gayretiyle ve İngilizlerin onayıyla şehrin kuzey mahallelerindeki medrese ve camiye yıktırmıştı. Buna ek olarak kırsaldan getirilen binlerce işçiye mezar tümsekleri, Emir'e -halktan giden mezarlara ilişilmemesi taleplerine rağmen- kazdırılmıştı. İngiliz kırmızı ceketlerini giymiş düzensiz Afgan milisleri, sivil nüfusu geçici olarak yerinden ederek, şehre dolmuştu.

Herat her ne kadar Emir Abdurrahman Han'ın güçlü idaresiyle yönetilen tampon Afganistan devletine dâhil edilmişse de bazı yönlerden şehir, ülkenin geri kalanından izole edilmiş taşradaki bir ileri karakol olmaktan öteye gidememişti. Emir vergilendirme ve arazi dağılımında büyük yenilikler getirse de yol inşası ve telgrafa Afganistan dağlarının sağladığı doğal engellerle örülü bağımsızlığı bozar düşüncesiyle karşı çıkmıştı. Bunun bir sonucu olarak bölgesellik Afganistan'da yerleşik hale gelmişti. Abdurrahman'ın torunu Emir Aman Han, Afganistan'ın ulaşım ağını modernize etmek amacıyla yollar yapıp genişletmiş fakat kabilesel ve dini ayaklanmalar neticesinde 1929 yılında devrilmişti. 1960'larda Sovyetler Herat-Kandahar otoyolunu inşa edene değin modern bir yol Herat'ı ülkedeki diğer yerleşim yerlerine bağlamamıştı.

Görüldüğü üzere Herat XIX. yüzyılda İngiltere, Rusya, Fransa ve İran gibi güçlü devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda bir çekişme sahasına dönüşmüştür. Bu çekişmeler, Afganistan'daki siyasi ve merkezi otoriteyi etkilemiş ve bu devletler Afganistan siyasetindeki meselelere doğrudan müdahale etme fırsatını bulmuşlardır.

KAYNAKÇA

- ADAMIYAT, Feridun, **Amir Kabir War İran**, Tahran 1974
- AKA, İsmail, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, I. Basım, TTK, Ankara 1994
- _____, **Timur ve Devleti**, III. Basım, TTK, Ankara 2014
- ALAN, Hayrunisa, **Bozkırdan Cennet bahçesine Timurlular 1360-1506**, İstanbul 2015
- ALDER, G.J, “*TheKey to India: Britian and the Herat Problem 1830-1863*”, **Middle Eastern Studies**, S.10, 1974
- ALİKUZAİ, Hamed Wahed, **A Concşse History of Afghanistan in 25 Volumes**, Trafford Publisting 2016
- AMANAT, Abbas, “*HeratviiQuestionofHerat*”, **Encyclopedia İrannica**, C. XII, 2003
- _____, **Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy 1831-1896**, Berkeley and Los Angeles 1997
- ARCHOLD, William Arthur Jobson, “*Afghanistan, Russia ve Persian*”, **The Cambridge History of İndia V**, New Delhi 1988
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara 2003
- BALL, W., <https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/afgh05-090.html>, (13.01.2017)
- BARFIELD, Thomas, **Afganistan**, New Jersey 2010
- BARTHOLD, William, “*Herat ve Herirud Boyu*”, **Makaleler**,(çev. İsmail Aka), C. III
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1987
- BOSWORTH, Clifford Edmund, “*Herat*”, **Historic Cities of the İslamic World**, Boston 2007
- _____, **The History of The Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz**, Newyork 1994
- CAHEN, Claude, **İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)**,(nşr. E. M. Erendar), Ankara 1990
- COHEN, Getzel, **The Hellenistic Settlement in The East From Armenia and Mesopotamia to Bactria and India**, I. Basım, University of California Press, London 2013

- CÖHCE, Salim, “*Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002
- CÜVEYNİ, Ala’addin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**,(nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2013
- ÇELİKBİLEK, Abdulmetin, “*Afganistan Emiri Şir Ali Han’ın Modernleşme Çabaları*”, **Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma E-Dergisi**, C.IV, S. 2, 2017
- DUMAN, Olcay Özkaya, “*Yakınçağda Osmanlı-Fransa ilişkileri ve Fransa’nın Orta-Doğu Diplomasisi*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. VI, S. 11, 2009
- DURAK, Neslihan, **Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000
- EL-BELAZURİ, Ahmed bin Yahya, **Fütuhu’l-Buldan**, (nşr. Mustafa Fayda), Ankara 1978
- EL-EYYÜBİ, İsmail b. Ali, **Ebu’l-Fida Coğrafyası (Takvim-i Buldan)**, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017
- Et-Taberi, Cerir, Ebu Cafer Muhammed İbn.,**Tarih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar tarihi IV)**, (nşr. Zakir Kadir Ugan-Ahmet Temir), Ankara 1955
- FARUH, Seyyid Mahdi, **Tarih-i Siyasi Afghanistan**, Kum 1987
- FAZLI, Mehmet, **Afganistan’a Seyahat**,(nşr. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008
- FERHENG, M. Muhammed Sadık, **Afganistan der penç karn-ı ahir I**, Meşhed 1371
- FERHENGİ, Rayizni, **Cumhur-i İslam İran-Herat, Dayiri’l Maarif Ustan-ı Herat**, Herat 1395
- FEYZİ, Muhammed Seydi, **Afganistan ve Cihan der karn-ı Hicdehum ve Nuzdehum**, Los Angles 2011
- FRASER-TYTTLER, W. K, **Afganistan: A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950
- FRYE, R. N., “*Two Monuments of Herat*”, **Artibus Asie**, 1948, 11, (3), s.206-213
- GILLET, Michael, “*Afganistan*”, **Journal of the Central Asia Society LIII**, London 1966

- GOLOMBEK, Lisa, “*The Resillience of The riday Mosque: The Case of Herat*”, In **Muqarnas I: An Annual on Islamic Art and Architecture**, (ed. Grabar Oleg), (1.baskı), Yale University Press, 1983, s.95-102
- GREAVES, Rose, **Persia and the Defense of India 1884-1892**, London 1959
- GUBAR, Mir Gulam Muhammed, **Afghanistan der Masir-i Tarih I**, Kâbil 2015
- HABİBİ, Abdulhay, **Coğrafya-yi Tarik-i Afghanistan**, Maieand 2005
- HAMİDİ-ZAY, Semiye-Nasır Yusuf, “*İran ve mesele-i Herat ve Kandahar der Devre-i Kaçar (Tayi Salhayi 1794-1856)*”, **Fasıl-nâme-i Tarih-i Revabıt-ı Harici**, S. 64, 1394 Sonbahar
- Hasan-ı RUMLU, **Ahsenü't-Tevarih**,(nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2006
- HUREWITZ, C. J, “*The Middle East and North Africa in World Politics*”, **A Documentary Record**, C. II, New Haven 1975
- HÜSSEYİNİ, Muhammed, **II. Abdülhamid döneminde Afganistan’da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir 2016
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Harezmşahlar Devlet Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000
- KAHRAMAN, Kemal, “*Dost Muhammed*”, **DİA**, C. IX, İstanbul 1994
- KALKAN, Tuba, “*Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi*”, **The Journals of Academics Social Science Studies**, C. II, S 31, 2015
- KARAMAN, Hayrettin, “*Efgâni Cemaleddin*”, **DİA**, C.X
- KATİB, Feyz Muhammed, **Sirac’üt-Tevarih**, C. I, Kâbil 1952
- KAVARİ, Fazlullah, **Târîke-i Dul Karneyn**, C. II, (ed. Naser Afşarlar), Tahran 2001
- KAYE, William, **History of War in Afghanistan**, London 1895
- KELLY, John Barrett, **Britian and the Persian Gulf 1795-1880**, Oxford 1968
- KHAZENİ, Arash, “*Herat*”, **Encyclopedia İrannica**, C. XIII, 2013
- _____, “*Herat vii. The Herat Frontier in the Latter Half of 19th and 20th Centuries*”, **Encyclopedia İrannica**, C.XII, 2012
- KONUKÇU, Enver, “*Akhunlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002

- MAHMUD, Mahmud, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve İngiltere der karn-i Nuzdehum**, C. I, Tahran 1949
- MARVİN, Charles, **Merv: Quen of the World and the Man Stealing Turcamans**, London 1881
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, **DİA**, C.XVIII
- MEVLEVİ, Muhammed Sürur, **Padişahan-i Müteehhir-i Afghanistan**, C. I, II. Basım, Tahran 1390
- MİCTHELL, Colin Paul, “Herat”, **Medival İslamic Civilization**, (ed. Josef W. Meri), Routledge Pres Abington, 2006
- MİRZA, Ali Kuli, **Tarih-i Vaka-yi ve Seravih-i Afghanistan**, Tahran 1372
- MÜLAYİM, S., “Herat Cuma Camii”, **İslam Ansiklopedisi**, c.17, İstanbul 1998, s.218-219
- NOELLE, Christine, **State and Tribe in Nine teenth Century Afghanistan: The reigon of Amir Dost Muhammed Khan**, Richmond Yayınları, Curzon 1997
- NORRİS, J. A, **The First Afghan War 1838-1842**, Britian 1967
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Sistan”, **DİA**, C.XXXVII
- PİYADEOĞLU, Cihan, **Güneş Ülkesi Horasan**, II. Basım, Bilge Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012
- PUYAN, Resul, **Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat**, Meşhed 1388
- RAWLİNSON, Henry, **England and Russia in the East**, London 1875
- RAZANHAN, Mehmet Hüseyin, **Ber Resi Delayili Nakemi Mahmudşah İade-i Hükümet-i İran ber şehri Herat**, İsfahan 2013
- REFİ, Habibullah, **Tarih-i Fişura Afganistan**, Pişavur 1999
- RİŞTİYA, Seyyid Kasım, **Afghanistan der Karn-i Nozdehum**, Meywand Yayınları 2010
- RUBİN, Barnett, **The Fragmentation of Afghanistan**, New Haven 2002
- SAIÇAM, İbrahim, **İlk İslam Tarihi**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000
- SAMİZAY, Rafi, “Herat; Pearl of Khurasan”, **Journal of the İslamic Enviramental DeSingh Research**, C. I, 1989

- SARAY, Mehmet, “Afghanistan”, **DİA**, C. I, İstanbul 1988
- _____, “AhmedŞahDürrânî”, **DİA**, C. II, İstanbul 1989
- _____, “Rusya’nın Asya’da Yayılması”, **İÜFTED**, S.10-11, 1980
- _____, “Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”, **Turkish Journal of History**, 2011
- _____, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1987
- _____, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul 1981
- SERVERİ, Muhammed Nabi, **Tarih-i Muhasır-i Afghanistan**, Kâbil 2010
- SHEİL, Mary, **Glimpses of Live and Manners in Persia**, London 1856
- SKYES, Percy, **A History of Afghanistan**, C.II, London 1940
- SÜMER, Faruk, “Dikhan”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul 1989
- _____, **Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 2018
- SZUPPE, Maria, “Herat III, History Medieval Period”, **Encyclopedia İrannica**, C. XII, 2013
- ŞAHİN-ARFİFOĞLU, Hasım-Yunus, “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. VIII, 2013
- ŞAHİN, Mehmet, “Timurlular Döneminde Herat’ta Sivil Mimari”, **Studies of the Ottoman Domain**, C. VI, 2016
- _____, “Mirza Şahruh’un Eserleri Gevherşad Ağa ve Mülket Ağa’nın Sosyal Hayattaki Roller”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, 2013, 21 (6), s.93-104
- ŞAMİ, Nizamüddin, **Zafername**, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1987
- TOGAN, Zeki Velidi, “Herat”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. V, Eskişehir 1989
- USLU, Recep, “Herat”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C.XVII, 2010
- _____, “İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklulara Kadar Afghanistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**
- VAMBERY, Arminius, **Travels in Central Asia**, London 1864
- _____, “Herat’s Importance”, **Science**, 1885

- VOGELSONG, J. W, “*Herat ii History Pre-İslamic Period*”, **Encyclopedia İrannica**, C. XII, 2003
- WATSON, Robert Grand, **A History of Persian**, London 1866
- YAPP, Malcolm, “*Disturbances in Western Afghanistan 1839-1842*”, **Bullet in of the School of Oriental and Africian Studies**, S.25, 1962
- YATE, Arthur, **Campbell Travels with the Afghan Boundary Commision**, Edinburgh 1887
- YAZICI, Orhan, “*Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (ed. Ali Ahmetbeyoğlu)
- _____, **Afganistan’da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)**, Malatya 1996
- _____, **Modern Afganistan’ın Kuruluşu (1834-1922)**, Malatya 2011
- _____, “*Safevi Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. IX, S. 47, Aralık 2016
- _____, **TimurŞah Dönemi**, Malatya 2017
- YAZICI, Tahsin, “*Mürzüban*”, **DİA**, C. XXIX, İstanbul 2001
- YEŞİLOT, Okan, “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, **Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi**, S. 36, 2008
- YILDIZ, İsmail Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Bütük İslam Tarihi**, C. II, İstanbul 1989
- <https://www.lonelyplanet.com/afghanistan/herat/attractions/pul-e-malan/a/poi-sig/451141/355747> (16.01.2017)
- <http://www.isjm.org/country/herat.htm>, (16.01.2017)
- http://archnet.org/sites/6846/media_contents/76737, (16.01.2017)
- http://archnet.org/sites/3936/media_contents/1512, (16.01.2017)
- <http://content.yudu.com/Library/A1nrka/AsiaTravelAFGHANISTA/resources/42.htm>, (16.01.2017)
- <http://archnet.org/sites/6410>, (16.01.2017)
- <http://archnet.org/sites/5415>, (16.01.2017)
- <http://archnet.org/sites/5415>, (15.01.2017)

<http://archnet.org/sites/3934>, (16.01.2017)

<https://www.lonelyplanet.com/afghanistan/herat/attractions/herat-citadel/a/poi-sig/451131/355747>, (16.01.2017)

EKLER

Ek-1 Herat Haritası

Base 802044 (R00493) 6-93

Ek-2 Herat Cuma Camii

Ek-3 Şerbet Kazanı

Ek-4 Herat İhtiyareddin Kalesi

Ek-5 İhtiyareddin Kalesinde yer alan Burçlardan biri

Ek-6 Gevherşad Medresesi ve Türbesi

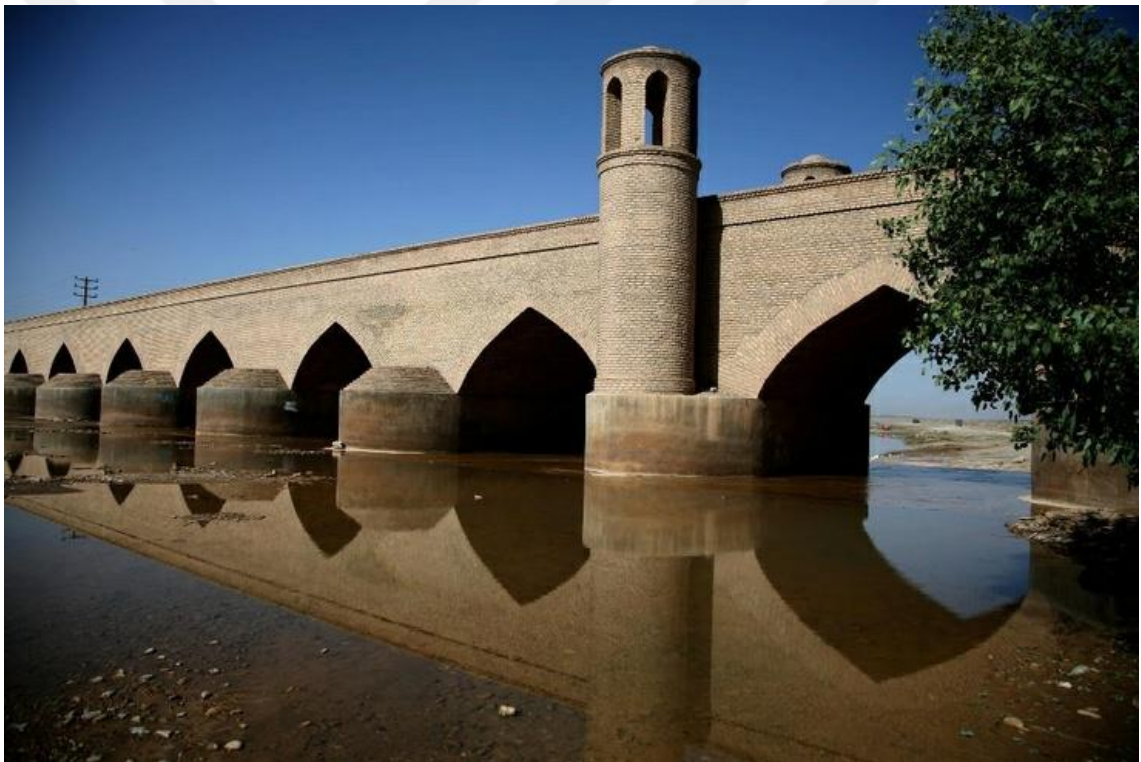
Ek-7 Gevherşad Medresesi ve Türbesi

Ek-8 Abdullah Ensari Türbesi

Ek-9 Nemekdan

Ek-10 Pul- Malan